

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 1, No.65, Spring 2025

Received: 20/05/2025 Accepted: 25/08/2025

Analyzing the Influence of Specific Sciences on the Historiography of Ibrahim ibn Muhammad Thaqafi Kufi

Tahereh Nazari Ilkhanabadi

Ph.D. student, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Lorestan, Khorramabad, Iran
tahherehnazari@yahoo.com

Mojtaba Garavand *

Associate professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Lorestan, Khorramabad, Iran
garavand.m@lu.ac.ir

Seyyed Alaeddin Shahrokhi

Ph.D., Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Lorestan, Khorramabad, Iran
shahrokhi.a@lu.ac.ir

Abstract

In the tradition of Shiite historiography, the chronicling of history goes beyond mere documentation of events; it reflects the intellectual frameworks and identity concerns of Shiite communities. Ibrahim ibn Muhammad Thaqafi Kufi (died 283 AH) stands out as a pivotal figure in this tradition, presenting a distinctive approach to Imami historiography in his sole surviving work, *Al-Ghārāt*. This research employed narratological and content analysis methods to examine the structure of Thaqafi's historiography, while also highlighting the influence of specific sciences. The central inquiry focused on how these sciences shaped Thaqafi's historiographical perspective and function. The term "specific sciences" encompasses the fields of narration, jurisprudence, and theology, each serving as an epistemological tool within historical narratives. Initially, the analysis investigated the structural elements of Thaqafi's narrative, emphasizing the integration of narration with jurisprudential and theological doctrines. Subsequently, the study explored the reflections of his narratives across approximately 60 works spanning the 3rd to the 11th century AH. Only narratives imbued with historical or socio-political significance—particularly those related to the virtues of the Ahl al-Bayt (A.S.)—were scrutinized. The findings revealed that Thaqafi's historiography revolved around two principal axes: first, a virtuous depiction of Imam Ali (A.S.) and other Imams (A.S.) through the lens of narration and second, a critique of rival movements based on theological and jurisprudential insights. The incorporation of literary elements and epic interpretations further amplified the persuasive power of these narratives, culminating in a narrative-defensive historiography, in which historical accounts served as instruments for reinforcing Shiite identity and legitimacy.

Keywords: Ibrahim ibn Muhammad Thaqafi Kufi, *Al-Ghārāt*, Ulum Moin, Shiite Historiography, Narratology, Content Analysis.

Introduction

In Shiite historiography, writing of history is deeply intertwined with the religious and identity frameworks of

---

* Corresponding author

the Imamiyya community. This historiographical process is shaped through the application of narration, theology, and jurisprudence, which work together to enhance legitimacy and facilitate the formation of identity. Taha Abd al-Rahman emphasizes this connection, suggesting that the interplay between religion and science gains significance within the moral and goal-oriented dimensions of religious thought (Abd al-Rahman, 2012, p. 227; Razavi, 2015, p. 61). *Al-Ghārāt*, written by Ibrahim ibn Muhammad Thaqafi (d. 283 AH), exemplifies narrative-defensive historiography, aiming to clarify the position of Imam Ali (A.S.) while simultaneously critiquing rival factions. The thematic coherence in Thaqafi's reports highlights his skillful use of specific sciences in the narrative structure of his work. By employing both quantitative and qualitative content analysis methods, this research examined the role these sciences played in shaping Thaqafi's historiographical perspective and function, ultimately presenting a model of early Shiite historiography.

Materials & Methods

This research employed a data-driven and thematic content analysis framework, starting with an examination of the narrations attributed to Ibrahim ibn Muhammad Thaqafi in *Al-Ghārāt*. Particular emphasis was placed on "narrative sciences" and the interconnected domains of "kalam" and jurisprudence, which had significantly influenced the structure of Thaqafi's narrations in accordance with Imamiyya teachings. The role of literary elements was also investigated as they had enhanced the overall tone and impact of the narratives.

In the subsequent phase, the reflections of these narrations were analyzed across approximately 60 Shiite sources spanning the 3rd to the 11th century AH. Utilizing the "Sulgan" database, the narratives were categorized according to specific sciences. The data were divided into the two main categories of "narrative sciences" and "kalam and jurisprudence" and interpreted through a combination of quantitative and thematic analysis (Maarofi & Yousefzadeh, 2009; Sarmad et al., 2007; Mohammadi Mehr, 2019). This analytical approach clarified how specific sciences had shaped Thaqafi's historical perspective and their reverberations within Imamiyya memory.

Research Findings

The findings indicated that Thaqafi's historiography was deeply anchored in specific sciences and revolved around two primary axes. The first axis focused on virtuous portrayals of Imam Ali (A.S.) and other Imams (A.S.) expressed through the lens of narrative sciences. The second axis addressed the articulation of political positions against rival factions grounded in theological and jurisprudential discourse. Additionally, the incorporation of literary and epic elements enhanced the persuasive power of Thaqafi's work, resulting in a narrative-defensive historiography. Within this framework, the historical narrative served as a powerful vehicle for affirming Shiite identity and legitimacy.

Discussion of Results & Conclusion

Ibrahim ibn Muhammad Thaqafi's historiography from the 3rd century AH was marked by a deliberate and ideologically driven structure aimed at defending the identity of the Imamiyyah and reinforcing the legitimacy of Shiite discourse. By integrating narrative, theological, and jurisprudential sciences, Thaqafi had skillfully organized his narratives around two central axes: the ideals championed by Imam Ali (A.S.) and the Ahl al-Bayt (A.S.), while also clarifying the political positions of Shiism. Moreover, literary devices, such as rhetoric, epic poetry, and religious supplications, had been employed to enhance persuasive appeal and historical resonance. Consequently, *Al-Ghārāt* transcended the status of a mere historical document; it emerged as a crucial identity artifact and a prominent example of Imamiyyah historiography centered on the concept of wilayah. The lasting impact of Thaqafi's narratives was evident in their continued presence and influence in Shiite works up to the 11th century AH, reinforcing their vital role in shaping historical memory. By synthesizing these elements, this research highlighted the intricate relationship between historiography and the construction of identity within Shiite communities. The significance of Thaqafi's work lay not only in its historical content, but also in its function as a tool for community cohesion, identity affirmation, and theological discourse. The implications of this study extended beyond mere historical analysis, inviting further exploration into how narratives shaped communal identities and how historiographical practices could serve ideological purposes. In conclusion, the historiographical contributions of Ibrahim ibn Muhammad Thaqafi stood as a testament to the power of narrative in constructing and preserving identity within the Shiite tradition. The methodological framework established in this study offered a lens through which to examine other historical narratives, shedding light on the broader dynamics of memory, identity, and legitimacy within religious communities. Future research may build upon these findings, exploring the intersections of historiography with social and political movements, thereby enriching our understanding of the multifaceted nature of historical narratives in shaping collective identities.

پژوهش‌های تاریخی

سال هفدهم، شماره اول (پیاپی ۶۵)، ۱۴۰۴، ص ۹۳-۱۲۰

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۲/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۳

مقاله پژوهشی

واکاوی تأثیر علوم معین بر تاریخ‌نگاری ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی

طاهره نظری ایلخانی آبادی، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

tahherehnazari@yahoo.com

مجتبی گراوند*^{ORCID}، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

garavand.m@lu.ac.ir

سید علاءالدین شاه‌رخی، استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

shahrokhi.a@lu.ac.ir

چکیده

در سنت تاریخ‌نگاری شیعی، تاریخ‌نگاری نه تنها ثبت رخدادها، بلکه بازتابی از نظام‌های فکری و دغدغه‌های هویتی جوامع شیعی است. ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی (درگذشته ۲۸۳ق)، از چهره‌های برجسته این سنت، در تنها اثر برجای مانده‌اش، *الغارات* (۱۳۹۵)، رویکردی خاص به تاریخ‌نگاری امامیه ارائه کرده است. این پژوهش با رویکرد روایت‌شناسی و تحلیل محتوا، به بررسی ساختار تاریخ‌نگاری ثقفی با تمرکز بر نقش علوم معین می‌پردازد. پرسش اصلی آن است که علوم معین چگونه در شکل‌گیری نگرش و کارکرد تاریخ‌نگاری ثقفی نقش‌آفرین بوده‌اند؟ مراد از علوم معین، علوم نقلی، فقه و کلام است که با روش‌شناسی خاص خود، به‌عنوان ابزارهای معرفتی در خدمت روایت تاریخی قرار گرفته‌اند. در مرحله نخست، ساختار روایت‌نگاری ثقفی با تمرکز بر بهره‌گیری از علوم نقلی و آموزه‌های فقهی و کلامی تحلیل شده است. در مرحله دوم، بازتاب روایت‌های او در حدود شصت اثر از سده سوم تا یازدهم هجری بررسی شده است. تنها روایت‌هایی تحلیل شده‌اند که درون‌مایه تاریخی، اجتماعی یا سیاسی داشته و نیز درباره فضایل اهل‌بیت(ع) بوده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد تاریخ‌نگاری ثقفی بر دو محور استوار است: نخست، فضیلت‌نگاری درباره امام علی(ع) و دیگر ائمه(ع) در چارچوب علوم نقلی؛ دوم، تبیین مواضع سیاسی در برابر جریان‌های رقیب با تکیه بر آموزه‌های کلامی و فقهی. همچنین، بهره‌گیری از عناصر ادبی و تعابیر حماسی به‌عنوان بخش مکمل، کارکرد اقناعی روایت‌ها را تقویت کرده و نوعی تاریخ‌نگاری روایی - دفاعی پدید آورده است که در آن، روایت تاریخی، ابزاری برای تثبیت هویت و مشروعیت شیعی است.

واژه‌های کلیدی: ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی، *الغارات*، علوم معین، تاریخ‌نگاری شیعی، روایت‌شناسی و تحلیل محتوا.

* نویسنده مسئول

مقدمه و طرح مسئله

مطالعه تاریخ در سنت تاریخ‌نگاری شیعی، فراتر از بازگویی صرف رویدادهای گذشته، کنشی هدفمند و آگاهانه است که با دغدغه‌های هویتی، اعتقادی و سیاسی جامعه امامیه پیوند خورده است. در این نگرش، تاریخ بازتابی از جهان‌بینی دینی و نظام ارزش‌های شیعی تلقی می‌شود و با بهره‌گیری از دانش‌هایی چون حدیث، کلام، فقه، جغرافیا و ادبیات به بازسازی و بازنمایی معنادار رخدادهای تاریخی می‌پردازد. این بازنمایی نه تنها گزارش وقایع، بلکه تفسیر و مشروعیت‌بخشی به آن‌ها را در چارچوب ارزش‌های دینی و اجتماعی شیعیان نیز در بردارد؛ چنان‌که طه عبدالرحمن تأکید می‌کند، نسبت دین و علم در بستر جهت‌گیری اخلاقی و غایت‌مدار دین معنا می‌یابد و دانش دینی همسو با اهداف اعتقادی و اخلاقی شکل می‌گیرد (عبدالرحمن، ۲۰۱۲م، ص. ۲۲۷؛ رضوی، ۱۳۹۴، ص. ۶۱). در این پژوهش، علوم چون تاریخ، حدیث، انساب، جغرافیا، ادعیه، فقه و کلام به‌عنوان «علوم معین» به کار رفته‌اند؛ دانش‌هایی که با روش‌شناسی خاص خود، به‌عنوان ابزارهای معرفتی در خدمت روایت‌های تاریخی قرار گرفته‌اند.

در این چارچوب، ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی (درگذشته ۲۸۳ق) از چهره‌های برجسته و اثرگذار در سنت تاریخ‌نگاری امامیه در سده سوم هجری به شمار می‌رود. اثر باقی‌مانده از وی، یعنی کتاب *الغارات*، فراتر از گزارش صرف حوادث دوران خلافت امام علی(ع)، نماد نوعی تاریخ‌نگاری روایی - دفاعی است که با نگاهی هدفمند، به تبیین جایگاه امام، نقد جریان‌های رقیب و تقویت هویت مذهبی جامعه علوی می‌پردازد. ساختار روایی این اثر مبتنی بر انتخاب اخباری با بار اعتقادی، اجتماعی و سیاسی است که از هدفمندی مؤلف در سامان‌دهی روایت‌ها حکایت دارد.

بر این اساس، هدف این پژوهش واکاوی تأثیر علوم معین در فرایند تاریخ‌نگاری ابراهیم بن محمد ثقفی است. این مطالعه با روش تحلیل محتوای کمی و کیفی و رویکرد روایت‌شناختی، به بررسی ساختار روایی *الغارات*، شیوه بهره‌گیری مؤلف از دانش‌هایی چون حدیث، فقه، کلام و چگونگی به‌کارگیری آن‌ها در شکل‌دهی به روایت تاریخی می‌پردازد. افزون‌بر این، بازتاب روایت‌های ثقفی در پیش از شصت منبع امامی از سده سوم تا یازدهم هجری، نشان‌دهنده جایگاه مؤثر وی در تکوین سنت تاریخ‌نگاری شیعی است. پرسش اصلی این پژوهش آن است که علوم معین چگونه در شکل‌گیری نگرش و کارکرد تاریخ‌نگاری وی نقش‌آفرین بوده‌اند؟ پاسخ به این پرسش، زمینه‌ای را برای تحلیل الگوی تاریخ‌نگاری شیعی در سده‌های نخست هجری و نیز تبیین موقعیت ویژه ثقفی در این سنت تاریخی - اعتقادی فراهم می‌سازد.

پیشینه تحقیق

باوجود پژوهش‌های فراوان درباره ابراهیم بن محمد ثقفی و *الغارات*، تمرکز بیشتر بر جنبه‌های محتوایی، کلامی و نسخه‌شناختی بوده و ساختار معرفت‌شناختی روایت‌ها و نقش علوم معین کمتر بررسی شده است. آثار کتاب‌شناسی مانند امامی فر (۱۳۸۳) و بخشی (۱۳۹۳) نیز فقط به معرفی شخصیت‌ها و آثار پرداخته و از تحلیل روشمند شیوه و بینش تاریخ‌نگاران غافل مانده‌اند.

نجفیان رضوی (۱۳۹۴) در رساله دکتری خود با عنوان «تکوین، تحول و تداوم تاریخ‌نگاری تشیع امامی از آغاز تا ۶۵۶ هجری» تنها چند صفحه به ثقفی پرداخته و بیشتر در چارچوب کلی تاریخ‌نگاری شیعه سخن گفته است. قدیرپور محمدآباد (۱۳۹۹) نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان

معرفت‌شناسانه نشان می‌دهد روایت‌های ثقفی کوفی فراتر از گزارش وقایع و فضائل امام علی (ع)، بازتاب گفتمان دانایی شیعی قرن سوم‌اند که با بهره‌گیری از علوم معین، معنا، هویت و مشروعیت تاریخی را تثبیت و گسترش می‌دهند.

روش‌شناسی تحقیق

روش این پژوهش بر پایه تحلیل محتوای مضمونی و داده‌محور است. ابتدا روایت‌های منسوب به ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی، به‌ویژه در *الغارات*، با تمرکز بر فراوانی و به‌صورت درون‌متنی بررسی شده‌اند تا نقش دو حوزه اصلی «علوم نقلی» و «علم کلام و فقه» در نگرش تاریخی وی روشن شود. این دو حوزه، ساختار روایت‌ها را در پیوند با آموزه‌های اعتقادی امامیه شکل داده‌اند.

در کنار دو محور اصلی، عناصر ادبی نیز به‌عنوان ابزار بلاغی و اقناعی، در تقویت لحن، بار عاطفی و اثرگذاری روایت‌ها نقش داشته‌اند. این عناصر با بهره‌گیری از ساختارهای زبانی، تشبیه، سوگ‌نگاری و واژگان، به انتقال مؤثر مفاهیم تاریخی در سنت شیعی کمک کرده‌اند.

در گام دوم، بازتاب روایت‌های ثقفی کوفی در حدود شصت منبع شیعی قرون سوم تا یازدهم با داده‌های آماری مقاله اکبری سولگان (۱۳۹۷) ردیابی و بر اساس علوم معین تحلیل شده است. الگوی تحلیلی بر پایه روش تحلیل محتواست که ابتدا گزاره‌های تاریخی کدگذاری شده و سپس بر اساس بسامد و نقش تفسیری به «علوم نقلی» و «علم کلام و فقه» و بخش مکمل «عناصر ادبی» تقسیم شده‌اند.

تحلیل کمی برای شمارش و طبقه‌بندی مؤلفه‌ها، تنظیم جداول و تحلیل مضمونی با بهره‌گیری از رویکرد دوورژه (Maurice Duverger) برای تفسیر داده‌ها به

«تاریخ‌نگاری ثقفی در الغارات» نیز با تمرکز بر شایستگی امام علی (ع) برای امامت، از تحلیل روش‌شناسی و نقش علوم زمینه‌ساز در روایت تاریخی بازمانده است.

در میان مقالات پژوهشی، بیشتر تمرکز بر معرفی اثر و محتوای روایی آن بوده است: یاری (۱۳۷۹) در مقاله «الغارات و مؤلف آن» به نسخه‌های کتاب پرداخته، همچنین عالمی (۱۳۸۱) در نوشتار «الغارات، منبع شناخت امام علی (ع)» بر جنبه‌های حدیثی اثر تأکید کرده و ناجی (۱۳۸۰) در مدخل «ثقفی» در *دانشنامه جهان اسلام* شرحی اجمالی از زندگی و آثار وی ارائه داده است. هدایت‌پناه (۱۳۹۲) نیز در کتاب *تشیع و تسنن در اصفهان* با اشاره‌ای به مهاجرت ثقفی، به بستر اجتماعی زیست وی پرداخته است. الربیعی (۱۴۲۹ق) در مقاله «ذننننن ابراهیم بن محمد الثقفی فی کتابه الغارات»، تنها به نسخه‌شناسی و ساختار ظاهری *الغارات* پرداخته و از تحلیل معرفت‌شناختی اثر پرهیز کرده است؛ باین حال، برخی پژوهش‌های متأخرتر به سطحی تحلیلی نزدیک‌تر شده‌اند. اکبری سولگان (۱۳۹۷) در مقاله «نقش ابراهیم بن محمد ثقفی در گسترش علوم اسلامی در قرن سوم هجری»، با نگاهی توصیفی، داده‌هایی را درخصوص نقش ثقفی در گسترش علوم اسلامی دسته‌بندی کرده است. نظری ایلخانی آبادی و همکاران (۱۴۰۲) نیز در مقاله‌ای با عنوان «واکاوی نگرش انسان‌شناسی دینی در متون تاریخی ثقفی کوفی و قزوینی رازی»، با رویکرد انسان‌شناسی دینی، الگوی انسان کامل را در *الغارات* و *التقص* بازخوانی کرده‌اند.

بر این اساس، آنچه در مطالعات پیشین مغفول مانده، تحلیلی است که ساختار درونی روایت‌های *الغارات* را از منظر تعامل با علوم معین واکاوی کند. این پژوهش با تحلیل محتوای داده‌محور و رویکرد

روایت تاریخی با علوم و آموزه‌های اعتقادی را در سنت شیعی به‌روشنی نشان می‌دهد.

توضیح جدول‌های ۱ و ۲:

در جدول ۱، سه مؤلفه کلیدی در ساختار محتوای کتاب *الغارات* شامل: گزارش غارات نظامی، فضایل امام علی(ع) و مواجهه با کوفیان و مخالفان استخراج شده است. بیشترین فراوانی روایات با ۲۰۲ روایت (معادل ۱/۹ درصد) به بخش فضایل امام علی(ع) اختصاص دارد که در آن‌ها مضامینی چون علم، دین‌محوری، عدالت و حقانیت امامت بازتاب یافته است. در مقام مقایسه، گزارش غارات شامل ۹۳ روایت (معادل ۲۸/۵ درصد) و کمترین فراوانی به عملکرد کوفیان و مواجهه با مخالفان با ۳۱ روایت (معادل ۹/۵ درصد) اختصاص دارد.

این ساختار محتوایی نشان می‌دهد که تمرکز *الغارات* نه تنها بر رخداد‌های نظامی یا سیاسی، بلکه بر تبیین شخصیت، جایگاه معرفتی و مشروعیت دینی - سیاسی امام علی(ع) و نقد عملکرد کوفیان استوار است. تحلیل کیفی جدول ۲ نشان می‌دهد که *الغارات* بر مفاهیم برگرفته از علوم چون کلام، فقه، حدیث، تاریخ، جغرافیا، انساب و ادعیه استوار است. مباحث امامت، فتنه‌شناسی و مشروعیت بر کلام، عدالت و حقوق مردم بر فقه و روایت و سایر بخش‌ها بر جغرافیای کوفه، نسب‌شناسی و ادبیات زیارتی تکیه دارند. این تنوع معرفتی، *الغارات* را در پیوند با آنچه در ادبیات معاصر «علوم یاریگر» خوانده می‌شود، به متنی با انسجام درونی و منطق روایت‌پردازانه‌ای متمایز بدل کرده که فراتر از گزارشگری صرف، در جایگاه متنی تأویلی و معناگرا قرار می‌گیرد.

کار رفته است (معروفی و یوسف‌زاده، ۱۳۸۸، ص. ۱۵؛ سرمد، ۱۳۸۶، ص. ۶۵؛ محمدی مهر، ۱۳۹۸، ص. ۹). این دو سطح تحلیل، در مجموع به تبیین تأثیر علوم معین در نگرش تاریخی ثقفی کوفی و بازتاب آن در حافظه مکتوب امامیه می‌پردازند.

شناخت‌نامه ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی

ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی، محدث و مورخ شیعه سده سوم هجری از خاندان ثقیف کوفه بود. نیای او، سعید بن هلال، از اصحاب امام صادق(ع) شمرده می‌شد. منابع رجالی امامی او را تأیید و زیدی بودنش را رد کرده‌اند (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص. ۱۷؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ص. ۳۷؛ صفدی، ۱۴۰۲ق، ج. ۱۲۱/۶؛ ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۱۳/۲۱؛ مامقانی، ۱۴۳۱ق، ج. ۳۰۷/۴). مهم‌ترین اثر وی *الغارات* است که غارت‌های سپاه معاویه در قلمرو امام علی(ع) را گزارش می‌کند و متنی معتبر در تاریخ‌نگاری امامی به شمار می‌رود (حرّ عاملی، بی‌تا، ج. ۱۱۴/۱۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۸۵/۲۷؛ الربیعی، ۱۴۲۹ق، ص. ۲۱۴-۲۱۶؛ ناجی، ۱۳۸۴، ج. ۸۶/۹-۸۷). ثقفی کوفی پس از مهاجرت به اصفهان، برای انتشار اثر *مصمممه* قدم برداشت و تاریخ را در خدمت تبلیغ تشیع قرار داد (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص. ۱۷). منابع تراجم و رجال، اطلاعاتی درباره زندگی، استادان، شاگردان و آثار او ارائه کرده‌اند (ابن‌نَدیم، ۱۴۱۷ق، ص. ۲۷۵؛ طوسی، ۱۴۱۵ق، ص. ۲۱۴؛ حموی، ۱۴۰۰ق، ج. ۲۳۲/۱؛ کحاله، بی‌تا، ج. ۹۵/۱). با آنکه بیشتر آثارش از میان رفته‌اند، فهرست بلند تألیفات او - *نظیر النفسیر*، *المممه* // *المممه* - نشان‌دهنده نقش فعال وی در تولید دانش دینی است (ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۱۳/۲۱). تنها اثر باقی‌مانده‌اش، *الغارات*، پیوند

جدول شماره ۱: تحلیل فراوانی محتوایی روایت‌های الغارات بر اساس مؤلفه‌های کلیدی

مؤلفه‌ها	فراوانی روایت	نمونه ارجاع
گزارش غارات	۹۳	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۲۵، ۴۵۵، ۴۶۴، ۵۰۴، ۵۹۱)
فضایل امام علی(ع)	۵۸	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۳۰۸-۳۰۷، ج. ۲/۴۷۶-۴۹۶)
فضایل امام علی(ع)/ علم امام	۴۹	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۷-۱۳۵، ۱۲۷، ۱۵۲، ۱۹۰-۱۹۵، ۲۴۱، ج. ۲/۱۸۲-)
فضایل امام علی(ع)/ دین محوری	۳۵	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۶، ۷، ۱۵۸، ۱۹۵، ۱۹۶، ج. ۲/۵۰۱، ۵۳۹، ۶۳۴، ۶۳۵)
فضایل امام علی(ع)/ حقانیت امام	۳۵	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۲۰۰-۲۰۱، ۳۰۶-۱۹۶-۳۰۵)
فضایل امام علی(ع)/ عدالت امام	۲۵	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۴۶-۴۸، ۷۳-۶۴، ۷۰، ۷۰، ج. ۲/۵۵۰)
عملکرد کوفیان و مخالفان	۳۱	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۲۹۰-۲۹۱، ۲۹۸-۲۹۷، ۳۱۵-۳۱۹، ج. ۲/۴۳۰-)
جمع مؤلفه‌ها: ۷ مؤلفه	جمع کل فراوانی روایت: ۳۲۶	

جدول شماره ۲: تحلیل علوم معین درگیر در روایت‌های کلیدی کتاب الغارات

ردیف	موضوع کلی و تفضیلی	مضمون روایت	علوم معین درگیر	ارجاع
۱	فضایل امام علی(ع)/ امامت	مقابله با فتنه	کلام	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۶)
۲	فضایل امام علی(ع)/ امامت	دین‌داری امام	کلام	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۸۵)
۳	فضایل امام علی(ع)/ امامت	اثبات حقانیت امام	حدیث، کلام، فقه	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۱۹۶-۱۹۹)
۴	تقسیم مساوی بیت‌المال، عدالت امام	عدالت	تاریخ، حدیث، کلام	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۴۶-۴۸، ۷۳-۶۴، ۷۰، ۷۰، ج. ۲/۵۵۰)
۵	رفتار سیاسی امام/ سفارش امام به کارگزاران	حفظ حقوق مردم	فقه، کلام	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۲۰۸، ۲۳۰، ج. ۲/۳۹۷، ۲۵۹)
۶	عملکرد کوفیان/ انفعال سیاسی	اطاعت نکردن کوفیان	فقه، کلام	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۱۰، ۲۹۰، ۳۱۹، ج. ۱/۳۱۷، ۳۱۹)
۷	کوفه/ جغرافیا	فضیلت کوفه	جغرافیا	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۲۹۲)
۸	زیارت/ ادبیات زیارتی	زیارت معرفتی امام علی(ع)	ادعیه و زیارت	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۸۵۷)
۹	دوستاناران و یاران امام علی(ع)/ مالک اشتر	رخدادهای پسران صفین، مالک اشتر و وضعیت مصر	تاریخ، حدیث	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۲۵۸)
۱۰	فضایل اهل‌بیت(ع)	ارتباط نسب و منزلت اهل‌بیت(ع)	انساب و مناقب	(ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۱۹۹)

توضیح جدول‌های ۳، ۴ و ۵:

برای سنجش ساختار علوم معین در تاریخ‌نگاری ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی، مهم‌ترین روایت‌های

الغارات با تمرکز بر مضامین علمی و روشی بررسی شده‌اند. به‌منظور تکمیل این تحلیل، بازتاب روایت‌های منسوب به ثقفی کوفی در منابع امامی قرن

تلاش شده که رویکردی با ردیابی مضمونی و تطبیقی تأثیر علوم مُعین اضافه شود و به‌عنوان مکمل در روایت‌های ثقفی کوفی مدنظر و تحلیل قرار گیرد.

جدول ۳ فراوانی علوم در حدود چهل منبع، **جدول ۴** در چهارده منبع منتخب و **جدول ۵** بخش مکمل و نقش عناصر ادبی را در پنج منبع نشان می‌دهد.

فقط روایت‌هایی در تحلیل نهایی آمده‌اند که کارکرد تاریخی یا اجتماعی - سیاسی در تبیین جایگاه اهل‌بیت(ع) داشته‌اند.

توضیح **جدول‌های ۶ و ۷**: فقط درصد فراوانی علوم را نشان می‌دهند.

سوم تا یازدهم نیز تحلیل شده است. این روایات نشان می‌دهند که تاریخ‌نگاری ثقفی کوفی در پیوند با شاخه‌های علوم مُعین - اعم از «علوم نقلی»، «علم کلام و فقه» و عناصر مکملی چون عناصر ادبی - شکل گرفته است.

برخی منابع، بازتاب‌دهنده این روایات - مانند ادعیه، زیارات و متون جغرافیایی - تاریخی نیستند؛ اما در سنت امامیه کارکردی تاریخی و اجتماعی - سیاسی دارند و به فهم بهتر روش ثقفی کوفی کمک می‌کنند. داده‌ها با بهره‌گیری از داده‌های آماری مقاله اکبری سولگان (۱۳۹۷، ص. ۲۵-۲۸) و روش تحلیل محتوای موضوع‌محور، گردآوری و تحلیل شدند؛

جدول شماره ۳: علوم نقلی

ردیف	حوزه دانشی	قرن/هجری	تعداد	درصد	بهره‌گیری ثقفی کوفی	منابع
۱	انساب و مناقب	۳ تا ۶	۴۰	۵/۲۸	فضایل اهل‌بیت (ع)	(بلاذری، ۱۳۹۴ق، ج. ۱/۱۱، ۱۷۱/۱)؛ (صفار قمی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱/۳۲۱، ۴۰۷)؛ (ابن‌طاووس، ۱۴۲۰ق، ص. ۴۷۱-۴۷۲)؛ (ابن‌شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج. ۳۴/۲، ۳۸-۳۹، ۱۱۵؛ ج. ۵۲/۳-۵۳، ۷۲، ۱۹۲، ۲۰۶، ۲۱۶، ۳۱۱-۳۱۲)؛ (ابن‌طاووس، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۹۴-۱۹۵، ۱۹۹-۲۰۰، ۲۰۲، ۲۰۸)
۲	جغرافیا	۷	۴	۰/۵۳	فضیلت کوفه و رود فرات	(ابن‌عدیم، بی‌تا، ج. ۱/۳۶۵، ۳۶۸، ۳۷۱)
۳	تاریخ	۴ تا ۷	۱۹	۲/۵۱	تاریخ زندگانی سیره اهل‌بیت (ع) و دوستان ایشان	(طبرسی، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۸۶-۱۸۷)؛ (موسوی، ۱۹۸۷م، ص. ۲۷۹)؛ (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲۰۴/۹)؛ (ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ق، ج. ۱۲/۲۲۰-۲۲۱)؛ ج. ۱۹/۴۳۹-۴۳۸؛ ج. ۲۱/۴۶۸)؛ (مفید، ۱۴۱۳ق، ص. ۱۳۰)؛ (شریف رضی، ۱۴۰۶ق، ج. ۱/۵۶، ۶۲، ۱۳۷)؛ (ابن‌طاووس، بی‌تا، ص. ۱۸)؛ (خوارزمی، ۱۴۲۳ق، ج. ۲/۱۲۹-۱۳۰)؛ (ابن‌جوزی، ۱۴۱۲ق، ج. ۶/۵، ۲۴۸، ۳۱۳؛ ج. ۹۳/۹، ج. ۱۱/۲۳۳، ۲۴۵)

ردیف	حوزه دانشی	قرن/هجری	تعداد	درصد	بهره‌گیری ثقفی کوفی	منابع
۴	تاریخ (مقایسه روایت‌ها) ^۱	۳ تا ۴	۳۹۰	۵۱/۴۴	فضایل امام علی(ع)، موضع کوفیان و مخالفان و غارات و...	(بلاذری، ۱۳۹۴ق، ج. ۳۷۹/۲، ۳۸۰، ۳۸۴، ۳۹۱-۴۷۷)؛ (طبری، بی‌تا، ص. ۶۷-۱۰۳)؛ (ابن قتیبه، بی‌تا، ج. ۱/۱۷۰-۱۷۸)؛ (ابن اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج. ۴/۲۱۹-۲۵۷)؛ (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲/۱۹۳-۲۰۹)؛ (دینوری، ۱۹۶۰م، ص. ۲۱۱-۲۱۲)
۵	ادعیه و زیارت	۴ تا ۷	۸	۱/۰۶	بشارت به نبوت پیامبر(ص) و امت ایشان، امور عبادی، زیارت اماکن مقدس و...	(ابن طاووس، ۱۴۰۹ق، ص. ۱۹۲-۱۹۵)؛ (صدوق، بی‌تا، ج. ۱/۷۲، ۵۶)؛ (ابن قولویه، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۸۶)؛ (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص. ۱۲۹)؛ (ابن طاووس، ۱۴۱۱ق، ص. ۳-۴)
۶	منابع حدیثی	۳ تا ۱۱	۹۸	۱۲/۹۳	اهل بیت (ع)، امور عبادی، مساجد، مقام رسالت و نبوت، قضاوت‌های امام علی (ع) در دوران خلیفه دوم، برتری امام بر دیگر صحابه، رستگاری شیعیان و...	(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۷/۲، ۱۴۴، ۲۰۷، ج. ۷۰/۳؛ ۴۲۹-۴۲۸/۷؛ ج. ۳۹۳)؛ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۳۰۳/۵۷)؛ (شجری جرجانی، ۱۴۲۲ق، ص. ۱۶۲-۱۶۳)؛ (صدوق، ۱۴۰۰ق، ص. ۲۱۵-۲۱۶، ۳۱۵-۳۱۶، ۵۹۵)؛ (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص. ۵۲-۵۳، ۵۹، ۷۰-۷۲، ۸۳-۸۴، ۱۳۷-۱۳۸، ۱۴۳-۱۴۴، ۱۶۹-۱۷۰، ۱۹۳-۱۹۴، ۲۲۷-۲۲۸)؛ (مفید، ۱۴۱۳ق، الف، ص. ۵۳، ۶۹-۷۲، ۱۰۴-۱۰۶، ۱۱۴-۱۱۵، ۱۲۱-۱۲۲، ۱۳۸-۱۳۹، ۱۵۴-۱۵۶، ۱۶۱-۱۶۵، ۱۶۹-۱۷۰، ۲۹۵-۲۹۸)؛ (یحیی بن حسین، ۱۴۲۲ق، ص. ۲۱۳-۲۱۴)؛ (مفید، ۱۴۱۳ق، ب، ص. ۳۲۹)؛ (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۲۵/۲-۲۲۶)؛ (ج. ۱۷۹/۱، ۹۸-۹۷/۴)؛ (صدوق، ۱۳۸۵، ج. ۱۷۹/۱، ۱۸۲-۱۸۳)؛ (صدوق، ۱۳۷۸ق، ج. ۲/۲۳۵)؛ (برقی، ۱۳۷۱ق، ج. ۱/۲۸۸-۲۸۷)؛ (صدوق، ۱۴۰۳ق، ج. ۱۹/۳)

^۱ از آنجاکه این آثار در شمار منابع تاریخی قرار می‌گیرد، تحلیل محتوای آن‌ها بر پایه فراوانی داده‌ها -شامل فضایل امام علی(ع)، گزارش‌های مربوط به غارات، و عملکرد کوفیان- ضرورتی روشنند داشته و بر مبنای سنجش گرایش‌های فکری (شیعی، سنی و میانه‌رو) سامان یافته است. این تحلیل در بخش مربوط به علوم نقلی ارائه شده و متکی بر بررسی منابع ذکر شده است.

جدول شماره ۴: علم کلام، فقه

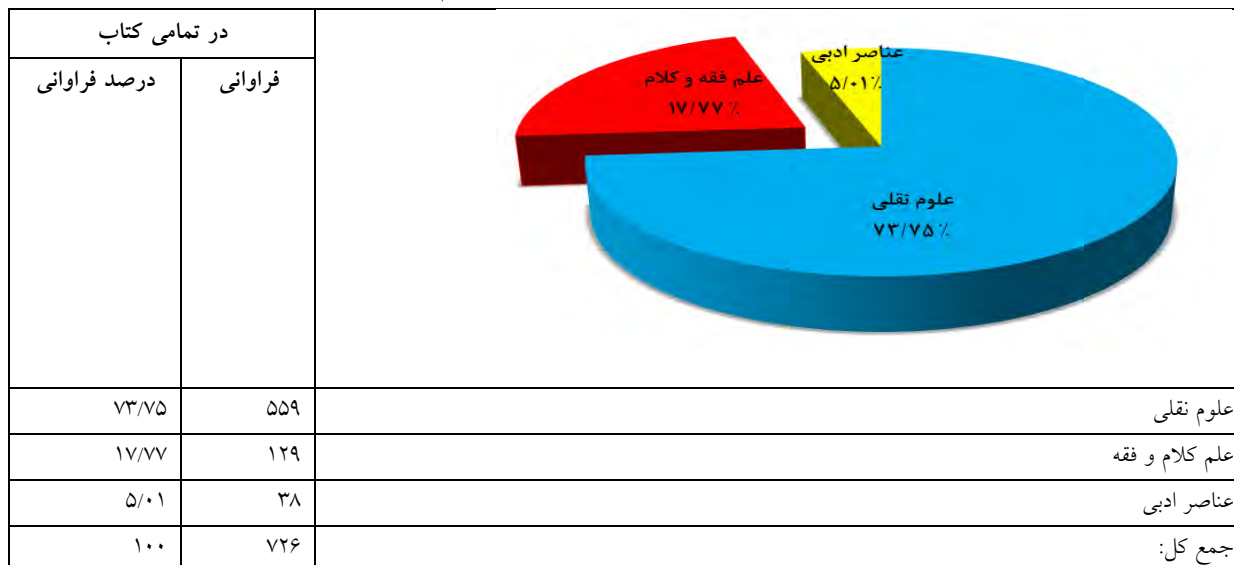
ردیف	بهره‌گیری ثقفی کوفی	درصد	تعداد	قرن / هجری	حوزه دانشی	منابع
۱	اثبات امامت امامان شیعه، روایات اعتقادی	۱۵/۹۶	۱۲۱	۴ تا ۱۱	کلام	(طبری شیعی، ۱۴۱۳ق، ص. ۱۳۹)؛ (حلبی، ۱۴۰۴ق، ص. ۲۶۲-۲۶۹، ۲۷۳-۲۷۹، ۲۸۱-۲۸۴، ۲۸۶-۲۸۹، ۲۹۳-۲۹۷)؛ (راوندی، ۱۴۰۹ق، ج. ۲/۸۰۳-۸۰۰)؛ (شریف، ۱۴۱۰ق، ج. ۳/۲۴۴-۲۴۱)؛ (عاملی، ۱۳۸۴ق، ج. ۲/۵۰-۵۱؛ ۲۰-۲۱)؛ (اربلی، ۱۴۲۱ق، ص. ۳۷۷-۳۷۸)؛ (حلی، ۱۴۲۱ق، ص. ۴۲۴-۴۲۵)؛ (احمد بن اسماعیل، ۱۴۲۳ق، ص. ۳۴۸-۳۴۹)؛ (رازی، ۱۳۶۴، ص. ۲۱۸)
۲	انجام درست دستورات در امورات دینی از قبیل نماز، روزه، اعتکاف و ...	۱/۰۶	۸	۳ تا ۸	فقه	(طوسی، ۱۴۰۷ق، ج. ۶/۲۹۰، ۳۲۷)؛ (عاملی، ۱۴۱۹ق، ج. ۴/۱۶۱)؛ (عریضی، بی‌تا، ج. ۱/۳۳، ۴۱۳)؛ (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج. ۳/۱۹)

جدول شماره ۵: عناصر ادبی

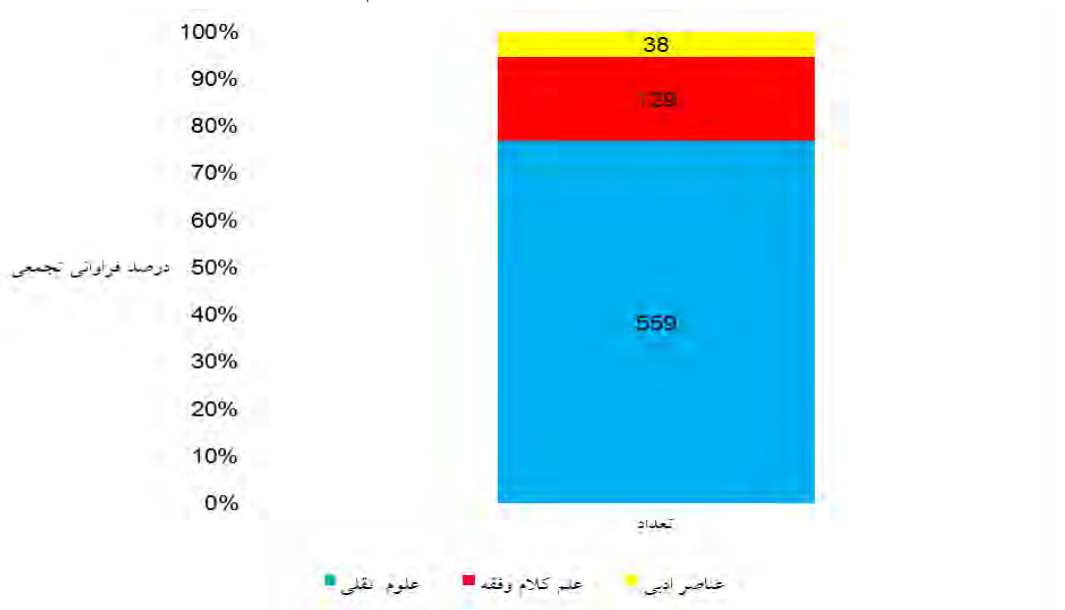
ردیف	حوزه دانشی	بهره‌گیری ثقفی کوفی	درصد	تعداد	قرن / هجری	منابع
۱	شعر	ارجاع به قبایل و افراد شناخته‌شده و ستایش اهل بیت (ع)، فضایل دینی و حقانیت تاریخی آنان	۴/۸۸	۳۷	۴	احمد بن علویه الاصبهانی (ابن‌الأسود) در رسائل مختاره (جمع‌آوری‌شده در کتابی از احمد بن سعد قرن چهارم) در منابع ادبی و رجالی مانند معج الادب (قرن هفتم) و تنقیح (قرن چهاردهم) نامش آمده (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، مقدمه/۴۳-۴۹؛ ج. ۲/۴۴۸، ۵۲۳)؛ (مامقانی، ۱۴۳۱ق، ج. ۶/۳۲۴، ۳۲۶، ۳۶۵)؛ (حموی، ۱۴۱۴ق، ج. ۱/۴۰۷، ۴۷۶، ۴۸۳؛ ج. ۷/۳۳۵۳، ۳۳۹۰)
۲	شعر	مبحث اصلی این روایت از ثقفی کوفی، اظهار ایمان و حمایت ابوطالب از پیامبر اسلام (ص) و دعوت به یاری آن حضرت است.	۰/۱۳	۱	۳ تا ۴	(ابوطالب بن عبدالمطلب، ۲۰۰۳م، ص. ۲۰۷)

^۱ دعوت ثقفی به قم از سوی احمد بن محمد بن خالد برقی (۲۸۰ق)، نشان‌دهنده جایگاه بلند او در فقه و حدیث است.

جدول شماره ۶: نمودار دایره‌ای فراوانی علوم

جدول شماره ۷: نمودار میله‌ای فراوانی علوم

تجزیه و تحلیل کمی داده‌ها

میزان توجه به شاخص‌های مفهومی و منابع دانشی در شکل‌دهی روایت‌های تاریخی *الفارقات* بر پایه سه حوزه ارزیابی شده است: در شاخصه نخست، یعنی علوم نقلی مستقیم، بیشترین مؤلفه‌های پرتکرار به مفاهیمی مانند مقایسه با منابع تاریخی منتخب و برجسته (۳۹۰ مورد با فراوانی ۵۱/۴۴ درصد)، منابع حدیثی (۹۸ مورد با فراوانی ۱۲/۹۳ درصد)، انساب و

مناقب (۴۰ مورد با فراوانی ۵/۲۸ درصد) و تاریخ (۱۹ مورد با فراوانی ۲/۵۱ درصد) اختصاص یافته است. در شاخصه دوم، یعنی علم کلام و فقه، بیشترین تأکید بر مفاهیمی همچون علم کلام (۱۲۱ مورد با فراوانی ۱۵/۹۶ درصد)، مشاهده می‌شود. در میان سه شاخص، کمترین میزان توجه به شاخصه عناصر ادبی اختصاص یافته است؛ به گونه‌ای که شعر احمد بن علویه اصفهانی (۳۷ مورد با فراوانی ۱/۵۴ درصد)،

شعر ابی‌الہفان المہزی، علی بن حمزہ بصری و دیوان ابوطالب بن عبدالمطلب (در مجموع ۱ مورد با فراوانی ۱۳/۰ درصد) را شامل می‌شود.

تجزیه و تحلیل کیفی داده‌ها

تحلیل کیفی داده‌های تاریخ‌نگاری ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی نشان می‌دهد روایت‌های وی در دو حوزه اصلی دانش‌های نقلی (تاریخ، جغرافیا، مناقب، انساب، ادعیه، حدیث) و دانش‌های کلام و فقه بررسی می‌شوند، همچنین شعر و قالب‌های ادبی به تقویت روایی و اقتناعی کمک می‌کنند. این ساختار، رویکرد تاریخی ثقفی کوفی و تثبیت مفاهیم شیعی را روشن می‌سازد.

۱- بنیان‌های معرفت‌شناختی در تاریخ‌نگاری شیعی در سنت اسلامی، تاریخ وابسته به حدیث، فقه و کلام بود و در تاریخ‌نگاری شیعی، هدف اصلی اثبات حقانیت ائمه (ع) و دفاع از ولایت است (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۶۰۵/۲؛ قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ص. ۲۶۱). بررسی رویکرد ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی در *الغارات*، به‌عنوان نماینده برجسته تاریخ‌نگاری شیعی، امکان تحلیل اصول حکمرانی، نقش مکان و شخصیت و کارکرد روایت در بازنمایی هویت دینی را فراهم می‌کند. این نوشتار می‌کوشد نشان دهد که اثر وی چگونه به بازآفرینی معناهای تاریخی در چارچوب گفتمان امامیه یاری رسانده است.

۱-۱. بازتاب اصول حکمرانی و تدبیر مُلک در *الغارات* در گفتمان تاریخ‌نگاری شیعی غارت، کنشی سیاسی - اجتماعی و نماد تعارض با عدالت علوی تلقی می‌شود؛ کنشی که افزون‌بر خسارت‌های مادی، مشروعیت حاکمیت را نیز دچار تردید می‌کند. ابراهیم

بن محمد ثقفی کوفی در *الغارات* با بهره‌گیری از سنت «غارات‌نویسی»، تاریخ را دانشی در خدمت دفاع از ولایت علوی بازنمایی می‌کند. این شیوه، از فنون کهن تاریخ‌نگاری امامی است و به ثبت و تحلیل یورش‌هایی می‌پردازد که سپاه معاویه پس از جنگ نهروان در قلمرو حکومت امام علی (ع) انجام داد؛ موضوعی که نزد راویانی چون ابومخنف (۱۵۷ق)، کلبی (۲۰۴ق)، مدائنی (۲۲۵ق)، منقری (۲۱۲ق) و ثقفی کوفی (۲۸۳ق) جایگاهی ویژه یافته است. تفاوت ثقفی کوفی در آن است که وی، افزون‌بر ثبت رخدادها، با ترسیم سیره امام علی (ع) و برجسته‌سازی تقابل حق و باطل، حکمرانی علوی را در برابر سیاست اموی تبیین می‌نماید. در این چارچوب، دو گونه حکومت به تصویر کشیده می‌شود: یکی بر پایه عدالت، زهد و مسئولیت الهی که در رفتار امام علی (ع) و سلوک او با مردم نمود دارد؛ و دیگری مبتنی بر سرکوب، قدرت‌طلبی و بهره‌گیری ابزاری از دین، چنان‌که در عملکرد معاویه و کارگزارانی چون بسر بن ابی‌ارطاه و ضحاک بن قیس مشهود است (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۴۴/۱). ثقفی کوفی با نقل حدیث «من فارق علیاً فقد فارقتی» رابطه میان امام علی (ع) و پیامبر (ص) را نشانه پیوند امامت با حقیقت وحی معرفی می‌کند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۵۲۱/۲). در مقابل، معاویه با عباراتی چون «سفک الدماء بغیر حلّها» می‌کوشد با استفاده از زبان دین، خشونت را موجه سازد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۳۸۳/۲). حال آنکه در مجلس او، امام با عنوان‌هایی چون «اعلم» و «افضل» ستایش می‌شود (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۵۴۹/۲).

همسوی با این موضوع، ثقفی کوفی در روایت‌های خود، به روش‌های حکمرانی معاویه، جذب حامیان و تدابیر او برای تضعیف حکومت امام توجه دارد؛ از جمله گزارش می‌کند که معاویه با اعطای

پرتو آیه (فَمِنْهُمْ مَّنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ... (احزاب/۲۳) (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۲۶۹). تقابل میان اطاعت ابویوب انصاری، سعید بن قیس و زیاد بن خصفه (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۲۹۲؛ ج. ۲/۴۷۸-۴۷۹، ۴۹۶، ۶۳۷-۶۳۸) با سکوت عمومی کوفیان و ده‌ها روایت از نافرمانی ایشان (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۲۴، ۲۷، ۳۳، ۳۵، ۴۳، ۲۹۰-۲۹۱، ۲۹۷-۲۹۸، ۳۱۵-۳۱۶، ج. ۲/۴۲۳، ۴۳۰، ۴۷۰، ۴۷۴-۴۷۷، ۴۸۳، ۴۸۸، ۶۲۳-۶۲۵)، است. ثقفی کوفی در توصیف شامیان نیز از تعبیری چون اهل باطل، کفر، ظلم و غارت‌گر بهره گرفته است (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۱۰۱، ۳۵، ۲۹۵؛ ج. ۲/۴۷۶، ۴۸۳، ۵۱۲، ۶۳۶).

ثقفی کوفی وفادار به سنت نقل‌محور تاریخ‌نگاری عراق بود؛ اما در چینش روایت‌هایش داوری‌های اجتماعی و سیاسی را نیز وارد کرد. در خطبه‌های امام(ع)، مفاهیمی چون «حق»، «صبر» و «فتنه» برجسته شده که نشان‌دهنده تأکید او بر گفتمان سیاسی - اخلاقی امام(ع) است و وی را از برخی راویان کوفی با گرایش‌های قبیله‌ای متمایز می‌سازد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۲۸۱، ۱۵۶-۲۱۰؛ ج. ۲/۴۷۷، ۴۸۳، ۶۳۶).

ثقفی کوفی برخلاف بسیاری از تاریخ‌نگاران عراقی که تعصب بر شهر و قبیله داشتند، نقدی جدی به تعلق و نافرمانی کوفیان از امام و خلیفه ارائه کرده است (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۵۱۶). این نافرمانی در دو دسته گزارش شده: روایاتی درباره سرپیچی مردم کوفه و گزارش‌هایی که نارضایت‌مندی امام(ع) از آنان را نشان می‌دهد. با توجه به اهمیت اطاعت از امام(ع) در اعتقادات شیعیان اثنی‌اعشری، این موضوع بارها تکرار شده است. ثقفی کوفی روایات فراوانی از همراهی نکردن کوفیان در جهاد با شام نقل کرده است؛ امام(ع) شامیان را اهل باطل و کفر و آنان را به ظلم و تجاوز متهم می‌کند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج.

مناصب کلیدی مانند واگذاری مصر به عمرو بن عاص (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۳۶۷)، اختیار انتخاب هر شهر به سفیان بن عوف (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۴۶۸) و پیشنهاد حکومت عراقین به بزرگان قبیله‌ای (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۲۱۳-۲۱۴)، به تطمیع گسترده دست می‌زد و از مخالفان امام نیز حمایت می‌کرد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۲۷۴).

از منظر نظامی، معاویه غارات را به منزله ابزاری در جنگ روانی به کار می‌گرفت. ثقفی کوفی روایت می‌کند که ضحاک بن قیس مأمور غارت بادیه‌نشینان تابع امام شد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۴۲۱) و سفیان بن عوف مأمور پیشروی تا هیت و انبار و چپاول مردم گشت (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۴۶۶-۴۶۷). فراتر از این، معاویه کوشید با مشروعیت‌سازی دینی، اعمال خود را منطبق بر اراده الهی جلوه دهد؛ چنان‌که فتح مصر را نصرت الهی خواند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۲۷۲-۲۷۳) و در نامه‌ای به امام مدعی شد که خدا او را برای خلافت برگزیده است (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۴۹۱).

در برابر این سیاست‌ها، ثقفی کوفی با تأکید بر فضایل امام علی(ع)، تصویری اخلاقی و الهی از حکمرانی علوی ارائه می‌دهد؛ حکومتی مبتنی بر عدالت، زهد و مشروعیت الهی. جنگ نهروان در این چارچوب نقطه عطفی است. ثقفی کوفی از قول امام می‌آورد: «ای مردم، بدانید که من بودم که چشم فتنه را از بن‌کندم و جز من کسی دیگر جرئت انجام این کار را نداشت» (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۶). در *الغارات*، افزون‌بر روایات نقل‌محور درباره اطاعت برخی یاران امام، نشانه‌هایی از داوری اجتماعی نیز دیده می‌شود؛ از جمله بازتاب دگرگونی روحیه جهادی کوفیان پس از نهروان (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۲۷) و تفسیر ایثارگری اشرس بن حسان بکری در

۲۴/۱، ۲۷، ۳۳، ۳۵، ۴۳؛ ج. ۴۲۳/۲، ۴۳۰، ۴۵۳، ۴۷۰، ۴۷۴-۴۷۷، ۴۸۳، ۴۸۸، ۴۹۴، ۵۵۴، ۶۲۳-۶۲۵). اهداف جهاد امام شامل ریشه‌کن کردن ستمگران، دفاع از سرزمین و جلوگیری از ذلت است. همچنین، ثقفی کوفی با ذکر بهانه‌هایی مانند شکایت از سرما و گرما، نافرمانی کوفیان را توجیه کرده است (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲۴/۱، ۲۷، ۳۱۴؛ ج. ۴۷۶/۲، ۴۸۳، ۶۳۶). جزئیات این گزارش‌ها زمینه را برای فهم علل این نافرمانی فراهم می‌کند.

در توصیف سیره امام، ثقفی کوفی بر عدالت حتی در جنگ تأکید می‌کند و نقل می‌کند: «جز با کسی که با تو می‌جنگد، نجنگ؛ زخمی را نکش، چارپایی را مگیر، آب مردم را تصرف مکن و با مسلمان و غیرمسلمان به عدالت رفتار کن» (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۶۲۸/۲). از سوی دیگر، مهاجرت ثقفی کوفی از کوفه به اصفهان با هدف نشر معارف اهل بیت (ع) انجام شد؛ اقدامی که نشان‌دهنده تعهد وی به ترویج عقاید امامی است. سوگند وی به انتشار اثر در اصفهان، نشانه‌ای از استواری عقیدتی اوست (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص. ۱۷؛ ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۱۲/۲۱؛ مامقانی، ۱۴۳۱ق، ج. ۳۰۷/۴؛ رحمتی، ۱۳۹۲، ص. ۵۳).

غارت‌های سازمان‌یافته در عصر معاویه، به گمان برخی پژوهشگران، تلاشی ناآگاهانه برای حذف عدالت علوی و نماد روشنی از انحراف قدرت در غیاب عدالت به شمار می‌روند (آیین‌وند، ۱۳۷۷، ج. ۵۰۲/۱). در چنین ساختاری، مشروعیت نه بر پایه فضیلت و شایستگی، بلکه بر مبنای غلبه، منفعت‌طلبی و تداوم سلطه فردی تعریف می‌شود و حکومت به ابزاری برای بهره‌کشی و تحکیم قدرت بدل می‌گردد. در برابر این الگو، ابوهلال تصویری از حکومتی دینی، مسئولانه و عدالت‌محور ترسیم می‌کند که امام علی (ع) نماد آن است؛ حکومتی که بر اصولی چون

زهد، صبر، یقین و اهتمام به منافع عمومی استوار است (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱۳۵-۱۳۷، ۱۴۰-۱۴۱؛ ج. ۴۷۵-۴۷۶/۲، ۵۰۲-۵۰۳). امام علی (ع) در برابر مظاهر کفر، شک، نفاق، هوس و طمع، اصلاح نفس، بردباری و انصاف را بنیان اتحاد و پیشرفت جامعه می‌داند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱۴۲/۱-۱۴۶). ثقفی کوفی با نقل آموزه‌هایی همچون پرهیز از سوگند دروغ (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱۰۵/۱، ۱۱۰)، کم‌فروشی (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱۱۲/۱)، انفاق (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۷۶-۷۷)، ستایش خداوند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱۵۶-۱۵۹)، اقامه نماز به موقع (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۶۲۵-۶۳۴)، جهاد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۴۷۵/۲) و اهمیت دانش (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱۴۹-۱۵۱) تأکید دارد که حکمرانی امام علی (ع) بر پایه اصولی استوار است که تداوم حکومت، اصلاح اخلاقی و رفاه امت را تضمین می‌کند. بدین‌سان، الغارات تصویری دوگانه از حکمرانی ترسیم می‌نماید: یکی بر مدار عدالت، ایمان و مصالح عمومی و دیگری مبتنی بر قدرت‌طلبی و منافع شخصی.

در الغارات، ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی با بهره‌گیری از سنت نقل‌محور و رویکردی نقادانه، تاریخ را به ابزاری برای دفاع از گفتمان ولایت و اثبات حقانیت امام علی (ع) بدل می‌سازد. او فراتر از گزارش صرف رخدادها، به ترسیم مرزهای حق و باطل، عدالت و ظلم، و ایمان و دنیاطلبی می‌پردازد؛ چنان‌که برخی پژوهشگران نیز به نقش مذهب در سازمان‌دهی جامعه اشاره کرده‌اند (احمدوند و بیگدلو، ۱۴۰۲، ص. ۱۹؛ پروانه و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۳). الغارات را می‌توان نمونه‌ای برجسته از تاریخ‌نگاری شیعی دانست که در خدمت هویت‌سازی مذهبی و بازنمایی الگویی الهی از تدبیر مُلک قرار می‌گیرد. این اثر، نه تنها گزارشی تاریخی، بلکه بازسازی الگوی آرمانی

حکمرانی دینی بر بنیاد آموزه‌های علوی و نقدی ساختاری بر سلطه‌جویی اموی است.

۱-۲. عدالت‌خواهی و آرمان‌گرایی

در منظومه معرفت‌شناختی *الغارات*، ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی با تأکید بر عدالت‌خواهی، دین‌داری و التزام به سنت نبوی، تصویری الهی- انسانی از امام علی(ع) ارائه می‌دهد که در تقابل بنیادین با گفتمان قدرت اموی قرار دارد. وی با نقل روایت‌هایی چون تقسیم برابر بیت‌المال، امتناع از ویژه‌خواری برای خویشان، قضاوت شریح به زیان امام و انتقاد صریح از روش‌های معاویه، الگویی بدیل از حکومت دینی ترسیم می‌کند که بر شفافیت، مساوات و وفاداری به آموزه‌های نبوی مبتنی است (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۴۶/۱، ۶۷، ۷۰؛ ج. ۱۲۵/۲، ۵۴۷). در این چارچوب، عدالت نه توصیه‌ای اخلاقی، بلکه ساختاری عینی و منسجم در سازمان سیاسی و اقتصادی حکومت علوی است؛ ساختاری که در تقابل با سیاست‌های تبعیض‌آمیز و منفعت‌طلبانه امویان به‌ویژه در حوزه بیت‌المال، وجهی انتقادی و اصلاح‌گرانه می‌یابد.

ثقفی کوفی همچنین با برجسته‌سازی توصیه‌های امام به کارگزاران خویش در موضوع‌هایی چون رعایت حق‌الناس، تقوای فردی، عدالت در قضاوت، مدارا با مردم و حتی رعایت حقوق حیوانات، تلاش می‌کند شایستگی امام برای خلافت را نه فقط از منظر نَسب یا سابقه، بلکه بر پایه شاخص‌های دینی و انسانی اثبات کند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱۲۶/۱-۱۲۹؛ ج. ۲۴۸/۲-۲۴۹). در این روایات، سیره امام به‌مثابه نقدی صریح بر خلافت مستقر و نمونه‌ای آرمانی از حکومت حق‌محور و مردمی بازنمایی می‌شود. در همین راستا، روایت‌های ثقفی کوفی از نهضت‌هایی چون قیام امام حسین(ع) و مختار ثقفی،

فقط بازگویی رخدادها نیست، بلکه حاوی ارزش‌گذاری‌های هویتی و معرفت‌شناختی است که مخاطب را به داوری درباره مشروعیت سیاسی و معیارهای حکومت دینی سوق می‌دهد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۳۰۸/۱؛ ج. ۵۱۷/۲، ۵۸۷، ۵۹۶، ۶۳۸). از این منظر، *الغارات*، نه فقط اثری روایی، بلکه بخشی از سنت تاریخ‌نگاری شیعی در دوره تکوین است که با هدف بازشناسی حق از باطل و بازسازی هویت امامی در برابر تحریف خلافت شکل گرفته، سنتی که از ابومخنف و منقری آغاز شده و در سده‌های بعد استمرار یافته است.

۱-۳. نگاه تکاملی به حرکت تاریخ

در گفتمان دینی، اندیشه تکامل تاریخی بر آن است که انسان، تاریخ را بستر شکل‌دهی به زندگی خویش بداند و حیات بشری چیزی جز تداوم تاریخ نیست (رادمنش، ۱۳۸۷، ص. ۲۸-۳۲). متفکران امامی نیز با تلقی خطی و غایت‌مند از تاریخ، بر نقش عوامل تمدن‌ساز چون عدالت‌ورزی و مبارزه با اشرافیت تأکید کرده‌اند (قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ص. ۳۱۵؛ ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲۴/۱، ۳۱۴). در این چارچوب، تاریخ با ظهور مهدی(عج) به نقطه کمال می‌رسد؛ ازاین‌رو اندیشمندان امامی در اثبات تولد و غیبت حجت بن الحسن(ع) کوشیده‌اند (قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ص. ۲۸-۲۹؛ مسعودی، ۱۴۰۴، ج. ۵۹۸/۲؛ مفید، ۱۳۹۶، ج. ۴۹۷/۲). در همین راستا در *الغارات* روایتی منسوب به امام علی(ع) آمده است: «پس خداوند فتنه را به‌وسیله مردی از ما اهل‌بیت پایان می‌دهد» (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۶۷۸/۲). این روایت، که در متون کلامی امامیه آمده، بر نقش امام دوازدهم در تحقق عدالت‌نهایی و اصلاح بنیادین نظم جهان دلالت دارد. از منظر شیعه، امام در پایان

برای فهم پیوند دانش و تاریخ می‌گشاید (گیب، ۱۳۶۱، ص. ۳۲؛ الدوری، ۱۹۸۶م، ص. ۵۰-۵۷؛ حضرتی، ۱۳۹۳، ص. ۶۹؛ پاکتچی، ۱۳۹۲، ص. ۲۷).

۲-۱. علوم نقلی

علوم نقلی همچون تاریخ، جغرافیا، حدیث، انساب، مناقب، ادعیه و زیارات، بخشی از منظومه علوم معین به شمار می‌آیند که در این پژوهش، همراه با سنجش روایات در قیاس با سایر منابع، به‌عنوان عناصر بنیادین در شکل‌دهی به روایت تاریخی ثقفی کوفی تحلیل شده‌اند. این علوم نقشی اساسی در تبیین، اعتباربخشی و معناپردازی روایت‌ها ایفا می‌کنند؛ برای مثال، جغرافیا در مکان‌مندی معنا، و حدیث در اصالت‌بخشی به روایت مؤثر است. علوم نقلی در سنت ثقفی کوفی، ابزارهایی برای مستندسازی و معناپذیری تاریخی به شمار می‌آیند. ثقفی کوفی با اتخاذ رویکردی حدیث‌محور به تاریخ‌نگاری (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۱۹۱)، روایت‌های خود را در قالب و زبان حدیثی، صورت‌بندی کرده است؛ موضوعی که می‌توان بازتاب آن را در آثار ناقلان متأخر مشاهده کرد.

برای نمونه، روایت «شیرخوارگی پیامبر(ص) نزد حلیمه سعدیه» که در الکافی کلینی (۱۴۰۷ق، ج. ۲/۴۶۱-۴۶۲) و بصائر الدرجات صفار قمی (۱۴۰۴ق، ج. ۱/۴۰۷) آمده، گزارشی تاریخی است که هم‌زمان با اتکا به سیره، فضایل ذاتی پیامبر(ص) را اثبات می‌کند. همچنین، احادیثی درباره «صحابه منافق» در تأویل الآیات — — استرآبادی (۱۴۰۹ق، ص. ۲۳۶) و تهذیب الأحکام طوسی (۱۴۰۷ق، ج. ۶/۳۲۷) بازتاب‌دهنده نگاه انتقادی ثقفی کوفی به تاریخ رسمی خلافت است. همسوی با این رویکرد، ثقفی کوفی در الغارات با نقل حدیث «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهَذَا عَلِيٌّ

دوران، با رجعت، دشمنان آل محمد(ع)، از جمله بنی‌امیه، انتقام تاریخی از ستمگران را محقق می‌سازد: «و یزعمون أنه سيعاد قوم بأعيانهم... و ينتقم من أعداء آل محمد(ع) المتقدمين و المتأخرين» (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۶۷۸).

همسوی با این موضوع، ثقفی کوفی نیز بر تکامل شریعت و لزوم التزام به احکام اسلامی چون نماز و زکات تأکید کرده و اسلام را دین تمام‌شده‌ای برای تعالی تمدن‌ها دانسته است (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، مقدمه، ص. ۶۵). به باور متفکران شیعی، این سیر از بعثت پیامبران اولوالعزم آغاز شده و با نزول قرآن به نقطه اوج رسیده است؛ قرآنی که ابتدا مخاطبانی محدود داشت؛ اما با خطاب‌هایی چون «يَا أَيُّهَا النَّاسُ» به پیام‌آور جهانی خردورزی بدل شد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۹۱۹). تاریخ‌نگاری ثقفی کوفی بازتاب‌دهنده سیر تحولی است که در چارچوب تبیین رسالت انبیا و تبیین جایگاه تاریخی امامان(ع) معنا و انسجام می‌یابد. این نگرش تکاملی، نه‌تنها در اثر ثقفی کوفی، بلکه در منظومه تاریخ‌نگاری شیعی جایگاهی محوری و بنیان‌ساز دارد.

۲. روش‌شناسی تاریخی

تاریخ‌نگاری ثقفی کوفی بازتاب نگرش معرفت‌شناختی و هدایتی اوست که بر پایه ایمان و آموزه‌های شیعی سامان یافته است. در الغارات، علوم چون انساب، جغرافیا، حدیث و ادعیه با رویکردی عقلانی، در خدمت بازنمایی هویت شیعی و مشروعیت حکومت علوی‌اند. این دانش‌ها همچون اجزای یک گفتمان، برای معنابخشی به تاریخ به کار رفته‌اند، نه فقط اطلاع‌رسانی. در چارچوب نظریه «نسبت طولی علم و دین» طه عبدالرحمن (۱۹۹۷م، ص. ۲۵۳)، روایت دینی ثقفی کوفی نمونه‌ای از منطق درونی تاریخ‌نگاری شیعی در مکتب عراق است که افقی تازه

مولا» (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۶۵۹) و استناد به آیه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أُطِيعُوا اللَّهَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (نساء/۵۹) (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۱۹۶-۲۰۰) ولایت امام علی(ع) را به‌عنوان اولی الامر اثبات و مشروعیت معاویه را رد می‌کند. نامه قیس بن سعد به معاویه، ولایت امام بر مصر را تأیید می‌کند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۲۱۶) و در نقل قولی دیگر، امام به‌عنوان راهنمای برتر معرفی شده است (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۵۴۹). روایاتی همچون «سید المسلمین بعد رسول الله» (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۲۱۱؛ ج. ۲/۲۹۶، ۳۲۵) بر افضلیت امام تأکید دارند. در بخشی دیگر از الغارات، امام علی(ع) با ذکر نسب اهل بیت به پیامبران پیشین («نحن أهل البيت آل إبراهيم المحسودون») و استناد به آیات درباره فضایل آنان («اخترنا الله واصطفانا وجعل النبوة فينا») جایگاه و شایستگی اهل بیت(ع) را اثبات می‌کند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۱۹۹).

ابوهلال، با گرایش به رویکرد فضیلت‌محور می‌کوشد مکان‌هایی چون کوفه و رود فرات را در چارچوب مفاهیم دینی و اسطوره‌ای تعریف کند؛ چنان‌که در برخی آثار منسوب به او -از جمله فضل الكوفة و من نزلها من صحابة- شهر کوفه نه تنها به‌مثابه محل سکونت صحابه، بلکه در جایگاه شهری با منزلت دینی معرفی شده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص. ۱۷؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۳). این اثر امروزه در دست نیست؛ اما اشاراتی در الغارات نشان می‌دهد که فضیلت کوفه نزد ثقفی کوفی است؛ روایاتی که مکان را به حامل معنا و پیام تبدیل می‌کنند. در نمونه‌ای دیگر، روایت‌هایی که ابن عدیم در بغیة الطلب از ثقفی کوفی درباره رود فرات نقل کرده، گواه آن است که وی از عناصر فرات‌مدار در الهیات شیعی بهره برده و سرچشمه داشتن فرات از سدره المنتهی را نشانه‌ای از اتصال آن به عالم قدس

می‌داند (ابن عدیم، بی‌تا، ج. ۱/۳۶۵، ۳۶۸، ۳۷۱). اهمیت مکان در تاریخ‌نگاری شیعی به ابوهلال محدود نیست و نزد یعقوبی نیز مشهود است. او با تأکید بر موقعیت‌های جغرافیایی، مکان را بخشی از نظم الهی و تاریخ مقدس می‌داند، تا آنجا که برخی او را «معلم جغرافیای جهانی اسلام» خوانده‌اند (عزیزی، ۱۳۹۱، ص. ۷۸).

در این چارچوب، مکان‌هایی چون کوفه، مدینه و کربلا که با آیین‌های شیعی پیوندی ژرف دارند، به رسانه‌هایی برای تثبیت مشروعیت تاریخی، انتقال ارزش‌های اعتقادی و تقویت حافظه جمعی امامیه بدل می‌شوند. کنش تاریخ‌نگارانه ثقفی کوفی فراتر از گزارش‌گری وقایع، به تولید معنا و تعیین جایگاه معرفتی این مکان‌ها در چارچوب سنت امامی می‌انجامد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۲۹۲؛ ترکمنی آذر، ۱۳۹۲، ص. ۲۹-۳۰). ثقفی کوفی در الغارات نقل می‌کند که امام صادق(ع) فرمود: «هرکس امیرالمؤمنین علی(ع) را بشناسد و با معرفت زیارت کند، خداوند به‌ازای هر قدمش حج و عمره‌ای مقبول می‌نویسد و هر که پایش در زیارت علی(ع) خاکی شود، از آتش جهنم ایمن است» (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۸۵۴). این روایت بازتاب‌دهنده جایگاه ویژه زیارت در سنت امامیه است که علاوه بر بُعد عبادی، پیوند هویتی و تاریخی میان زائر و اهل بیت(ع) برقرار می‌کند. این مضامین در آثار دیگر مانند کامل الزیارات ابن قولویه نیز دیده می‌شوند (ابن قولویه، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۸۶).

در تحلیل تطبیقی حاضر، شماری از منابع تاریخی سده‌های سوم تا پنجم هجری انتخاب شده‌اند که سه ویژگی مشترک دارند: نخست، مشتمل بر روایت‌هایی درباره مواضع کوفیان، غارات و فضایل امام علی(ع)؛ دوم، بازتاب‌دهنده گرایش‌های متنوع مذهبی و کلامی، از جمله شیعی، سنی و طیف‌های میانه‌رو؛ سوم،

ص. ۲۱۱-۲۱۲)، و ابن قتیبه، با وجود حذف برخی رخدادهای مانند غارات، در نقل فضایل رویکردی نسبتاً متوازن دارد (ابن قتیبه، ۱۴۱۰ق، ج. ۱/۱۷۰-۱۷۸).

در این میان، *الغارات ثقفی کوفی* جایگاهی ممتاز دارد؛ زیرا افزون‌بر جامعیت در ثبت غارات، با رویکردی شیعی و کلامی، روایتی هدایتگر، ایدئولوژیک و هویتی از عصر امام علی (ع) ارائه می‌دهد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۶-۷، ۱۴۹-۱۵۱، ۳۰۲، ۳۴۰؛ ج. ۲/۲۵، ۴۷۷، ۵۰۸، ۶۳۶). ایـــــــ تاریخ‌نگاری فقط بازتاب رویدادها نیست، بلکه تلاشی در جهت بازسازی و تثبیت هویت شیعی در دوران تکوین است. چنین رویکردی بر تحلیل‌هایی استوار است که از معرفت‌های اعتباری برخاسته از تجربه مورخ در جامعه نشئت می‌گیرد و بر فهم تاریخی تأثیر می‌گذارد (طباطبایی، ۱۳۳۲، ج. ۲/۲۰۸؛ پهلوان، ۱۳۸۶، ص. ۴۱؛ دوریته، ۱۳۹۰، ص. ۳۷۳). افزون‌بر این، با بهره‌گیری از علوم چون حدیث، تاریخ و جغرافیا، در راستای نهادینه‌سازی تاریخ شیعی عمل می‌کند.

۲-۲. علم کلام و فقه

در منظومه تاریخ‌نگاری ثقفی کوفی، علوم معین با رویکرد تبیینی -به‌ویژه علم کلام و فقه- نقشی بنیادین در تبیین باورهای دینی و شکل‌دهی به چارچوب مفهومی و روشی روایت تاریخی ایفا می‌کنند. در این میان، علم کلام جایگاهی محوری در آثار ثقفی کوفی دارد. او با اتکا به آموزه‌های اعتقادی شیعه، تاریخ را نه فقط بازتاب رخدادهای گذشته، بلکه عرصه‌ای برای اثبات حقانیت امامت و دفاع از مشروعیت اهل‌بیت (ع) تلقی می‌کند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲/۴۱۲). چنین رویکردی، روایت تاریخی را به ابزاری در خدمت گفتمان اعتقادی بدل می‌سازد. این جهت‌گیری را به‌روشنی می‌توان در نقل‌هایی

برخوردار از مرجعیت یا تأثیرگذاری در سنت تاریخ‌نگاری اسلامی. بر این پایه، آثاری چون *تاریخ الطبری، أنساب الأشراف بلاذری، اخبار الطوال دینوری، الإمامة و السياسة ابن قتیبه، تاریخ یعقوبی و الغارات ثقفی کوفی* تحلیل شده‌اند. بررسی مستقیم این متون و استخراج داده‌های سه محور اصلی -مواضع کوفیان در قبال امام، گزارش‌های غارات و نیز فضایل علوی- نشان می‌دهد که این روایت‌ها بازتابی همگون از واقعیت‌های تاریخی نیستند؛ بلکه متأثر از جهت‌گیری‌های کلامی، هویتی و سیاسی مؤلفان شکل گرفته‌اند.

در منابع شیعی چون *تاریخ یعقوبی و الغارات ثقفی کوفی*، روایت‌ها با تأکید بر مظلومیت و فضایل امام، ساختاری هویتی و اعتقادی یافته‌اند. یعقوبی با نگاهی همدلانه، فضایل امام را برجسته می‌سازد (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲/۱۹۳-۲۰۹) و ثقفی کوفی با روایاتی تفصیلی، مواضع کلامی و دغدغه‌های سیاسی شیعیان نخستین را بازنمایی می‌کند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱/۶-۷، ۱۴۹-۱۵۱، ۳۰۲، ۳۴۰؛ ج. ۲/۲۵، ۴۷۷، ۵۰۸، ۶۳۶). در مقابل، منابع سنی چون *تاریخ طبری و أنساب الأشراف بلاذری* بیشتر بر مخالفت‌های کوفیان و تحولات نظامی تمرکز دارند و فضایل امام را محدودتر بازتاب داده‌اند (طبری، بی‌تا، ص. ۶۷-۱۰۳؛ بلاذری، ۱۳۹۴ق، ج. ۲/۳۸۰-۴۷۷). این رویکرد را می‌توان حتی در *الفتوح ابن‌اعثم کوفی* که از سوی برخی به‌عنوان تاریخ‌نگاری شیعی شناخته شده، مشاهده کرد؛ اثری که در آن، بعد نظامی و غارت‌ها بر فضایل امام علی (ع) غلبه یافته است (ابن‌اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج. ۴/۲۱۹-۲۵۷). در میان منابع سنی با رویکرد میانه‌رو، *اخبار الطوال دینوری و الإمامة و السياسة ابن قتیبه* تلاش کرده‌اند روایتی متعادل‌تر ارائه دهند. دینوری با تمرکز بر وقایع کلیدی، تصویری غیرخصمانه از امام عرضه می‌کند (دینوری، ۱۹۶۰م،

چون وصایت پیامبر (ص) به امام علی (ع) که در آثاری همچون الخرائج و الجرائح راوندی (۱۴۰۹ق، ج. ۸۰۰/۲-۸۰۳) و کشف *اللمعة* ابن طاووس (۱۳۷۰ق، ص. ۱۳۵) آمده است، مشاهده کرد. همچنین، تأکید بر کاربرد عنوان «امیرالمؤمنین» برای امام علی (ع) در عصر نبوی چنان‌که در *الیقین* ابن طاووس (۱۴۱۳ق، ص. ۱۹۴-۲۰۸) گزارش شده، نشان‌دهنده بهره‌گیری هدفمند از منابع تاریخی در نقد خلافت و تبیین انحراف از سیره نبوی است.

همسوی با این موضوع، ابو‌هلال در *الغارات* از حدیث «هرکه از من جدا شد، از خدا جدا شده و هرکه از علی جدا شد، از من جدا شده» بهره می‌گیرد تا پیوند وثیق میان پیامبر (ص) و امام علی (ع) و نیز ارتباط انسان کامل با حقیقت الهی را تبیین کند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۵۲۱/۲). همچنین در گزارشی از مجلس معاویه، امام علی (ع) با عنوان‌هایی چون «سید عرب، امام امت، أعلم، أجمل، أفضل، أكمل و أحکم» توصیف می‌شود (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۵۴۹/۲). مجموعه این شواهد مؤید آن است که ثقفی کوفی تاریخ را در چارچوبی کلامی و اعتقادی می‌فهمد و بازنمایی می‌کند.

ابو‌هلال افزون‌بر تکیه بر آموزه‌های کلامی، از «روایات ترکیبی و فراترکیبی» نیز بهره می‌برد؛ روایاتی که فقط بازگوکننده رویداد نیستند، بلکه شکل‌دهنده نظام اعتقادی شیعه و پاسخ‌گوی نیازهای هویتی آن هستند. این‌گونه روایات که در فضای مناقب‌نگاری و فضائل‌نگاری از قرن سوم به بعد، به اقتضای وضعیت جامعه حضوری پررنگ یافته‌اند، در پژوهش‌های معاصر با عنوان «مورخان و امر قدسی» بررسی و تحلیل شده‌اند (حضرتی، ۱۴۰۱، ص. ۷۵).

روایت‌هایی نظیر کندن در خیبر و فتح قلعه‌هایی با حضور هزاران جنگجو، نمونه‌هایی از این گرایش‌اند که در آثاری چون *دلائل* *اللمعة* بیهقی *حججها* *الأولیاء*

ابونعیم اصفهانی نیز دیده می‌شوند (احمدزاده و کوهی، ۱۴۰۱، ص. ۲۹-۱۴)؛ با این حال، ثقفی کوفی در نقل این‌گونه روایات با احتیاط عمل کرده و کوشیده است میان تاریخ و اسطوره تمایز قائل شود (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۱۹۱/۱؛ ج. ۴۱۲/۲). این پرهیز می‌تواند ناشی از نگاه خاص او به جایگاه امام و گستره علم و قدرت وی (ولایت تکوینی) باشد؛ یعنی در عین اثبات شأن امام، از بزرگ‌نمایی‌هایی که منجر به اسطوره‌سازی افراطی شود، اجتناب می‌ورزد.

در منظومه فکری ابو‌هلال، فقه جایگاهی بنیادین دارد و در تحلیل‌های سیاسی و اجتماعی او حضوری معنادار یافته است. در برخی گزارش‌های *الغارات* می‌توان رویکردی شریعت‌مدار به مشروعیت سیاسی مشاهده کرد؛ چنان‌که در روایت *حملة اشعث بن قیس* به انبار، امام علی (ع) بر رعایت حدود الهی و حفظ حقوق مردم تأکید می‌کند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۴۴۴/۲). ثقفی کوفی و دیگر اندیشمندان شیعه، حکومت مشروع را ناشی از قدرت الهی و منطبق با شریعت می‌دانند و اطاعت از فرمان‌های مخالف شرع را نامشروع می‌شمارند (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۳۱۳/۱؛ لمبتون، ۱۳۸۵، ص. ۸۲-۸۳). این‌گونه روایات که ثقفی کوفی با دقت و گزینش نقل کرده است، نشان‌دهنده تأثیر معیارهای فقهی در سنجش مشروعیت قدرت است. اگرچه اثر مستقلی از ثقفی کوفی در حوزه فقه در دست نیست، گزارش‌های او زمینه بهره‌گیری از آموزه‌های فقهی در فهم مناسبات قدرت و مشروعیت سیاسی را فراهم می‌سازد. افزون‌بر این، بازتاب احکام شرعی در آثار او مؤید نقش بنیادین فقه در ساختار اندیشه اوست. احکامی نظیر طهارت، وضو، روزه، اعتکاف، زکات، زیارت و حج نه فقط به‌عنوان قواعد عبادی، بلکه به‌مثابه ابزارهایی برای تأمین مصلحت و هدایت انسان مطرح‌اند. همچنین، توجه ویژه به اماکن

نسب‌شناسی است که تاریخ را به متنی چندلایه، ادبی، عاطفی و معرفتی بدل می‌کند. این اثر با بهره‌گیری از آرایه‌های بلاغی، بیانی و ارجاعات قرآنی، در پی اثبات حقانیت اهل‌بیت(ع) و نقد غارات معاویه در قلمرو امام علی(ع) است. تکرار عباراتی چون «نحن اهل بیت الله» و «نحن اهل هذه الا اهل» برتری خاندان پیامبر(ص) را نشان می‌دهد و تقابلهایی مانند «عهد الله» و «نقض عهد الله» مرز حق و باطل را ترسیم می‌کند. تغییر ضمائر، مخاطب را به مشارکت معنایی فرامی‌خواند و پرسش‌های انکاری چون «آیا جز خدا، ای معاویه، پروردگاری می‌جویی؟» در نفی مشروعیت خصم به کار رفته‌اند. سجع، جناس و دیگر آرایه‌های لفظی نیز بر غنای بلاغی متن افزوده‌اند (تقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲۰۱/۱).

ابوهلال با بهره‌گیری از آرایه‌های بلاغی و ارجاعات قرآنی، بر فصاحت و غنای معنایی متن می‌افزاید. تکرار واژگانی چون «ملته»، «الله»، «ابراهیم»، «آل ابراهیم»، «أطعنا» و «سمعنا» جایگاه اهل‌بیت(ع) را در هدایت امت برجسته می‌سازد. تقابلهایی مانند «الدنيا»/«الأخرة» و «سمعنا و أطعنا»/«سمعنا وهم لا يسمعون»، تمایز ایمان و نفاق را نشان می‌دهد. پرسش‌های انکاری چون «أفترغب عن ملته؟» و «أم غیر الحکم تبغی حکماً؟» نیز در رد دیدگاه‌های معاویه و اثبات حقانیت اهل‌بیت(ع) به کار رفته‌اند. استناد به آیات وحی، بُعد استدلالی متن را تقویت و وراثت معنوی اهل‌بیت(ع) را استمرار راه پیامبران معرفی می‌کند (تقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲۰۱/۱).

در شرح خطبه طارق، تقفی نشری تأثیرگذار نقل می‌کند که ظلم و بیداد را نکوهش می‌کند: «به خدا سوگند برنخاستم تا آنکه گمان بردم در آن هنگام که او آن‌گونه ستم را آشکار ساخت، درون زمین برایم دوست‌داشتنی‌تر از سطح آن است» (تقفی کوفی،

مقدس، به‌ویژه مسجد کوفه که در آثار تقفی کوفی با عنوان «مساجد بزرگ» یاد شده است، نیز درباره جایگاه فقهی این اماکن در ساختار اجتماعی و معنوی جامعه شیعی تحلیل و تفسیرپذیر است (تقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۲۴۴/۱-۲۵۰).

۲-۳. عناصر ادبی

در منظومه معرفتی ابوهلال تقفی کوفی، عناصر ادبی به‌ویژه شعر، نقش مهمی در معناپردازی و شکل‌دهی هویت امامیه ایفا می‌کنند. شعر در *الغارات*، فراتر از کارکرد زیبایی‌شناسانه، با مفاهیمی چون امامت، عدالت، وفاداری و مظلومیت پیوند می‌خورد و به ابزاری کارآمد در گفتمان دینی و تاریخی شیعه تبدیل می‌شود. این رویکرد ریشه در سنت دیرپای شعر شیعی دارد که از حسان بن ثابت و کمیت اسدی تا سید حمیری امتداد یافته و در متون روایی و تاریخی حضور برجسته‌ای یافته است (علامه امینی، ۱۴۲۸، ص. ۱۴۸؛ ضیف شوقی، ۱۱۱۹م، ص. ۱۷، ۳۲۷؛ آیینه‌وند، ۱۳۶۹، ص. ۶۲).

از قرن سوم هجری به بعد، علوم ادبی در میان دانش‌ها، به‌ویژه در تاریخ‌نگاری شیعی، جایگاهی بنیادین یافتند. احمد بن علویه اصفهانی (متوفی ۳۱۰ق) از چهره‌های برجسته این حوزه است که تقفی کوفی او را لغوی، شاعر و ادیبی فرهیخته معرفی می‌کند. او پس از تدریس در حلقه‌های علمی، به دربار آل دلف راه یافت و قصیده‌ای هزار قافیه‌ای با مضامین شیعی سرود. یاقوت حموی نیز از تألیف هشت کتاب دعا توسط او یاد کرده است که بیان‌کننده پیوند ادبیات، دین و تاریخ‌نگاری است (تقفی کوفی، ۱۳۹۵، مقدمه، ص. ۴۳-۴۹).

در *الغارات*، جایگاه شعر در منظومه معرفتی تقفی برجسته است. روایت ابوهلال، تلفیقی از نثر، شعر و

در گزارش دیدار امام علی(ع) با صد معصع بن صوحان، شعری نقل می‌شود که صد معصع با بیان فقر و درماندگی مقام امام را ستوده و او را «خورشید فروزان و روشنی‌بخش جهان» می‌نامد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۵۲۳/۲). این شعر مفاهیم توحیدی و سیاسی بلند را حمل می‌کند و تعلق عقیدتی صد معصع را بیان می‌دارد.

نمونه دیگر، شعری است که زنی آسیاب‌گر هنگام ورود سپاه امام علی(ع) می‌سراید. در این شعر، ضمن ستایش عدالت علوی، مردمان کوفه به دلیل سستی در یاری امام سرزنش می‌شوند. این شعر علاوه‌بر کارکردهای ادبی، بازتابی از نقد اجتماعی حاشیه‌نشینان قدرت است و کنش سیاسی و اخلاقی شاعر زن را نشان می‌دهد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۴۴۸/۲).

نقش شعر در الغارات به چشم‌انداز شریعت‌مدارانه ثقفی گره خورده است. منابع حدیثی و کلامی چارچوب مفهومی تاریخ‌نگاری او را شکل داده‌اند و شعر نیز در خدمت آموزش، اقناع و تفسیر مفاهیم دینی قرار گرفته است. علوم ادبی نه‌تنها برای آرایه‌پردازی، بلکه در خدمت گفتمان معرفتی، سیاسی و اعتقادی امامیه‌اند. شعر با ساختار استعاری، لحن حماسی و مضامین قرآنی، رسانه‌ای برای تقویت هویت جمعی، انتقال آرمان‌های شیعی و نقد قدرت است.

نتیجه‌گیری

تاریخ‌نگاری ابراهیم بن محمد ثقفی در سده سوم هجری، فراتر از ثبت صرف رخدادها، ساختاری هدفمند و ایدئولوژیک دارد که در خدمت دفاع از هویت امامیه و مشروعیت گفتمان شیعی سامان یافته است. این نوع تاریخ‌نگاری با تأثیرپذیری از علوم مُعین رویکردی نظام‌مند و معطوف به معنا دارد که بر دو محور بنیادین استوار است: نخست، فضیلت‌نگاری

(۱۳۹۵، ج. ۵۴۳/۲). سپس شعری از لبید بن عطارد آورده شده که سکوت مردم در برابر خطیب دادخواه را به تصویر می‌کشد: «با روزگار علیه خطیب نباشید؛ او در میان مردم با خطبه در مجالس بانگ برآورد» (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۵۴۳/۲).

اشعار مرتبط با قتل عثمان نیز به دفاع از حقانیت امام علی(ع) اختصاص یافته‌اند، از جمله ایباتی که ایشان را وصی پیامبر(ص) و برترین فرد پس از او می‌خوانند: «آگاه باشید بهترین مردم پس از پیامبرشان، وصی پیامبر برگزیده در پیشگاه خداوند یادشده است» (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۸۰۵/۲). همچنین، شعری دیگر انفعال انصار در برابر ظلم به امام را نکوهش می‌کند: «اگر انصار ستم به پسرعموی شما را می‌دیدند، بی‌گمان در برابر آن ستم، برای یاری‌اش حاضر می‌شدند» (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۸۰۵/۲).

ثقفی با بهره‌گیری از شعر و نسب‌شناسی، شاعری به نام «الأعور الشنی» را معرفی می‌کند که اشعاری درباره عقل و بلوغ دارد (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵، ج. ۸۸۷/۲). هم‌زمان موقعیت اجتماعی، فرزندان و ویژگی‌های قبیله‌ای او را گزارش می‌کند. همچنین در منابعی که روایت‌های شعری او را نقل کرده‌اند، تصویری از حمایت‌های قبیله‌ای خاندان هاشم از پیامبر(ص) ارائه می‌شود که بر جایگاه اجتماعی و ویژگی‌های تبارشناختی تأکید دارد (ابوطالب بن عبدالمطلب، ۲۰۰۳م، ص. ۲۰۷).

شواهد نشان می‌دهد روایت ابو‌هلال فقط گزارشی خطی نیست، بلکه تلفیقی از شعر، بلاغت، نسب‌شناسی و تحلیل‌های اعتقادی است که روایتی چندوجهی از حافظه تاریخی شیعه ارائه می‌دهد. ساختارهای بلاغی مانند استعاره، تکرار و تشبیه به بار عاطفی و اقناعی متن می‌افزایند و تاریخ را از منظر مؤمنانه بازنمایی می‌کنند.

مبنای اقتباس، توسعه و بازتولید در سده‌های بعد قرار گرفته است.

از این منظر، *الغارات* نه تنها اثری روایی-تاریخی، بلکه سندی از تکوین هویت شیعی در مواجهه با دیگر قرائت‌های اسلامی است؛ روایتی که با بهره‌گیری از ظرفیت‌های متنوع علمی، روایی و کلامی، تاریخ را در خدمت تحکیم و تداوم گفتمان دینی قرار داده و به الگویی تأثیرگذار در سنت تاریخ‌نگاری امامیه بدل شده است.

منابع

قرآن مجید

آیین‌نوند، صادق (۱۳۶۹). *الادب السياسي فی الاسلام* (ج. ۱). سمت.

آیین‌نوند، صادق (۱۳۷۷). *علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید (۱۴۰۴ق). *شرح نهج البلاغه* (محمد ابوالفضل ابراهیم، مصحح؛ ج. ۲، ۴). م‌م‌م‌م آیت‌الله المرعشی النجفی.

ابن‌اعثم کوفی، ابومحمد احمد (۱۴۱۱ق). *الفتوح* (تحقیق علی شیری؛ ج. ۴). دارالاضواء.

ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۱۲ق). *المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک* (تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا؛ ج. ۵، ۱۱). دارالکتب‌م‌م‌م‌م.

ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). *مناقب آل ابی‌طالب* (ج. ۲ و ۳). علامه.

ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۷۰ق). *ک* // *لله* // *م‌م‌م‌م*. منشورات المطبعة الحیدریه.

ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹ق). *فتح الأبواب بین ذوی الألباب و بین رب الأرباب* (تحقیق حامد خفاف). آل‌البيت.

امام علی (ع) و اهل‌بیت (ع) با تکیه بر علوم نقلی چون حدیث، مناقب و تاریخ؛ دوم، تبیین و تقویت مواضع سیاسی تشیع در مواجهه با جریان‌های رقیب، بر پایه آموزه‌های کلامی و فقهی. در این چارچوب، عناصر ادبی به‌عنوان بخش مکمل روایت مانند تعبیرهای حماسی، ساختارهای بلاغی و دعاهای اعتقادی نه به‌عنوان مؤلفه‌های مستقل، بلکه در مقام ابزارهایی در خدمت اقناع، تحریک عاطفی و تعمیق تأثیرگذاری روایت تاریخی ایفای نقش می‌کنند. این تلفیق سنجیده منابع و ابزارهای مختلف علوم، به تاریخ‌نگاری ثقفی خصیصه‌ای دفاعی-اعتقادی بخشیده است؛ به‌گونه‌ای که روایت تاریخی در *الغارات*، بیش از آنکه بازتابی از گذشته باشد، کارکردی گفتمانی در بازنمایی عدالت علوی، اثبات مشروعیت خلافت امام علی (ع) و نقد مبانی فکری و تاریخی جریان‌های رقیب دارد.

تحلیل بازتاب روایت‌های در سایه توجه به علوم معین، در ده‌ها منبع امامی از سده سوم تا یازدهم هجری نشان می‌دهد که آثار او در شکل‌دهی حافظه تاریخی شیعه و تثبیت روایت ولایی از تاریخ صدر اسلام، تأثیری عمیق و ماندگار داشته‌اند. استمرار نقل این روایت‌ها در متون امامی مؤید آن است که روایت‌گری ثقفی در سنت شیعی از مرز گزارش‌گری فراتر رفته و به الگویی مشروع در بازنمایی تاریخ و دفاع اعتقادی بدل شده است. بر این اساس، بررسی روایت‌های ثقفی نه تنها در متن *الغارات*، بلکه در بستر انتقال و بازتولید آن‌ها در سنت امامیه امری ضروری است؛ چراکه تنها از رهگذر تحلیل پیوستار تاریخی این روایت‌ها می‌توان به کارکرد اجتماعی، سیاسی و کلامی آن‌ها در شکل‌گیری گفتمان شیعی پی برد. در واقع، تاریخ‌نگاری ثقفی از نخستین نمونه‌هایی است که با تلفیق منابع نقلی، مفاهیم کلامی و شیوه‌های اقناعی، الگویی از تاریخ‌نگاری ولایی را بنیان نهاده که

خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷ق). تاریخ بغداد (تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا). دارالکتب

معجم

خوارزمی، موفق بن احمد (۱۴۲۳ق). مقتل الحسين. انوار الهدی.

دوریته، ژان فرانسوا (۱۳۹۰). علوم انسانی گستره شناخت‌ها (مرتضی کتبی، جلال‌الدین رفیع فر و ناصر شکوهی، مترجمان). نشر نی.

دینوری، ابوحنیفه احمد بن داوود (۱۹۶۰م). اخبار الطوال. دار احیاء الکتب العربی.

ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۳ق). تاریخ الاسلام و وفيات المشاهیر و الأعلام (تحقیق عمر عبدالسلام تدمری). دارالکتب العربی.

رادمنش، عزت‌الله (۱۳۸۷). مکتب تاریخی قرآن، تأملاتی در علم تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی (به‌کوشش حسن حضرتی). بوستان کتاب.

رازی، مرتضی بن داعی (۱۳۶۴). تنقیح العوام فی ممیمه مقالات الأنام (عباس اقبال آشتیانی، مصحح). اساطیر.

راوندی، سعید بن هبه الله (۱۴۰۹ق). الخرائج والجرائح (ج. ۲). مؤسسه امام مهدی.

رحمتی، محمد کاظم (۱۳۹۲). زبیدیہ در ایران. پژوهشکده تاریخ اسلام.

رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۹۴). درآمدی بر تاریخ‌نگاری ایرانی - اسلامی. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

سرمد، زهره، بازرگان، عباس، و حجازی، الهه (۱۳۸۶). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. آگه.

شجری جرجانی، یحیی بن حسین (۱۴۲۲ق). الأمالی (تحقیق محمد حسن اسماعیل).

دارالکتب |||||

شریف رضی، محمد بن حسین (۱۴۰۶ق). خصائص

پروانه، فرهاد، گراوند، مجتبی، نظری، داریوش، و شاهرخی، سید علالدین (۱۳۹۹). بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی امامیه دوران آل‌بویه در محتوای تجارب الامم مسکویه رازی (جلد پنجم و ششم). جستارهای تاریخی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۱(۱)، ۲۸-۱۱.

<https://www.sid.ir/paper/1052344/fa>

پهلوان، مریم، و حسینی شاهرودی، سید مرتضی (۱۳۸۶). تأملی در آرای هرمنوتیک هایدگر و گادامر. فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، ۲۲(۲)، ۶۲-۴۱.

<https://doi.org/10.22099/jrt.2013.1313>

ترکمنی آذر، پروین (۱۳۹۲). تاریخ‌نگاری در ایران (از آغاز دوره اسلامی تا حمله مغول). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ثقفی کوفی، ابراهیم بن محمد (۱۳۹۵). الغارات (تحقیق جلال‌الدین حسینی ارموی؛ ج. ۱، ۲). انجمن آثار ملی.

حر عاملی، محمد بن حسن (بی‌تا). وسائل الشیعه. (ج. ۱۵). ممیمه آل‌البیت لإحياء التراث.

حضرتی، حسن (۱۳۹۳). روش پژوهش در تاریخ‌شناسی. پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.

حضرتی، حسن (۱۴۰۱). مورخان و امر قدسی (به‌کوشش فاطمه بختیاری). لوگوس.

حلبی، تقی بن نجم (۱۴۰۴ق). تقریب المعارف (تحقیق فارس تبریزیان). الهادی.

حلی، حسن بن سلیمان (۱۴۲۱ق). مختصر البصائر (تحقیق مشتاق مظفر). النشر الإسلامی.

حموی، یاقوت (۱۴۰۰ق). معجم الأدباء. دارالفکر.

حموی، یاقوت بن عبد الله، و أبو عبدالله، شهاب‌الدین (۱۴۱۴ق). معجم الأدباء (تحقیق إحسان عباس). دارالغرب الإسلامی.

ابی طالب (تحقیق عبدالله بن حمود العزی).

ممسسد زید بن علی.

یعقوبی، ابن واضح (بی تا). تاریخ یعقوبی. دار صادر.

References

Holy Quran

Abdul Rahman, T. (1997). *Religious Action and Rational Renewal*. Arab Cultural Center. [In Persian]

Abdul Rahman, T. (2012). *Question of Action*. Arab Cultural Center. [In Persian]

Abu Talib ibn Abd al-Muttalib (2003). *Diwan Abi Talib ibn Abd al-Muttalib* (M. H. Al-Yasin, Ed.; A. A. H. Mahzami, Collector.; A. Hamza, Reviewer). Dar wa Maktabat al-Hilal. [In Persian]

Ahmad ibn Ismail (2002). *al-Masabih* (A. Hawthi, Ed.). al-Imam Zayd ibn Ali. [In Arabic]

Ahmadvand, Z., & Bigdelo, R. (2023). Spiritual Perspectives of Historians in Contemporary Iranian Historiography. *Historical Studies*, 14(1), 1–23.

https://historicalstudy.ihcs.ac.ir/article_8766.html [In Persian]

Ahmadzadeh, M. A., & Kouhi, M. (2022). An Examination of the Historical Thought of Al-Mawardi in Alam al-Nubuwwah. *Historical Perspective & Historiography*, 32(30), 13–32.

<https://doi.org/10.22051/hph.2024.45447.1693> [In Persian]

Akbari Sulgan, H. (2018). The Role of Ibrahim ibn Muhammad Thaqafi in the Spread of Islamic Sciences in the 3rd Century AH. *Quarterly of Islamic History*, 19(1), 99–134.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2018.65557> [In Persian]

Alami, K. (2002). A Review of the Book Al-Gharat. *Monthly Journal of History and Geography*, (58–59), 82–85.

<http://noo.rs/R4NJm> [In Persian]

Al-Duri, A. (1986). *A Discussion on the Origin of History Science among the Arabs*. Dar al-Sharq. [In Persian]

Allameh Amini, A. (2009). *A Comprehensive Selection from Al-Ghadir* (M. H. Shafiee Shahroudi, Trans.). Mirath Nabawi Institute. [In Persian]

Alrabiei, H. K. (1998). Methodology of Ibrahim ibn Muhammad al-Thaqafi in his Book Al-Gharat. *Al-Manhaj*, (51), 214–

یاری، سیاوش (۱۳۷۹). الغارات و مؤلف آن، کتاب

ماه تاریخ و جغرافیا، (۴۱)، ۹–۱۱.

<http://noo.rs/cuOlg>

یحیی بن حسین (۱۴۲۲ق). تیسیر المطالب فی أمالی

248. <http://noo.rs/491MD> [In Persian].

Amili, A (1965). *al-Sirat al-Mustaqim ila Mustahaqqi al-Taqdim* (M. Ramazan, Ed.; Vol. 2). al-Maktaba al-Haydariyya. [In Arabic]

Amili, M. (2000). *zikra al-Shi'a fi Ahkam al-Shari'a* (A Group of Researchers, Ed.; Vol. 4). Ahl al-Bayt. [In Arabic]

Arbili, A. (2000). *Kashf al-Ghummah fi Ma'rifat al-A'imma*. Manshurat al-Radhi. [In Arabic]

Astrabadi, A. (1988). *Ta'wil al-Ayat al-Zahirah fi Fada'il al-Atrah al-Tahirah* (H. Ustad Wali, Ed.). Islamic Publishing Foundation. [In Persian]

Ayenehvand, S. (1990). *Political Literature in Islam* (Vol. 1). Samt. [In Persian]

Ayenehvand, S. (1998). *The Science of History in the Islamic Civilization Sphere* (Vol. 2). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

Azizi, H. (2012). Ibn Wadih Ya'qubi (284 AH) and His Works in Written Heritage. *Historical Research*, 4(1), 94–77. https://jhr.ui.ac.ir/article_16565.html [In Persian]

Bakhshi, M. (2014). *Imamiyya historians and their methods and types of historiography from the first to the seventh century AH*. Jameat al-Zahra. [In Persian]

Balazeri, A. (1974). *Ansab al-Ashraf* (Vol. 2 & 11). Al-Ilmi Institution for Printing, Publishing, & Distribution. [In Persian]

Barqi, A. (1951). *al-Mahasn* (J. Muhaddith, Ed.; Vol. 1). Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]

Dhababi, M. (1993). *Tarikh al-Islam wa Wafayat al-Mashahir wa al-A'lam* (O. Abd al-Salam Tadmari, Ed.). Dar al-Kitab al-Arabi. [In Persian]

Dinawari, A. H. (1960). *Akhbar al-Tiwal*. Dar Ihya al-Kutub al-Arabiya. [In Persian]

Durité, J. F. (2011). *Humanities: The Sphere of Knowledge* (M. Katbi, J. Rafiefar, & N. Shokouhi, Trans.). Ney. [In Persian]

Emamifar, A. (2004). *Shiite historians until the end of the 7th century AH*. Parsayan. [In Persian]

Ghadirpour Mohammadabad, M. (2020).

- Historiography of Ibrahim ibn Muhammad al-Thaqafi al-Kufi in the Book Al-Gharat* [Master's Thesis, Mashhad University]. Ganj.
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/1f657de387bd179ee2a28011beba69c6> [In Persian]
- Gipp, H. A. R. (1982). *The Evolution of Historiography in Islam* (Y. Azhand, Trans.). Gostareh. [In Persian]
- Halabi, T. (1984). *Taqrib al-Ma'arif* (F. Tabrizian, Ed.). al-Hadi. [In Arabic]
- Hamawi, Y. (1980). *Mu'jam al-udabā'*. Dar al-Fikr. [In Persian]
- Hamawi, Y., & Abu Abdullah, S. (1993). *Mu'jam al-udabā'* (I. AbbAs, Ed.). Dr al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Hazrati, H. (2014). *Research method in historiographyi*. Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution. [In Persian]
- Hazrati, H. (2022). *Historians and the Sacred Command* (F. Bakhtiari, Ed.). Logos. [In Persian]
- Hedayat Panah, M. R. (2013). A Reflection on Shi'ism and Sunnism in Isfahan with Emphasis on the Migration of Ibn Hilal Thaqafi, Author of Al-Gharat and Known as the Isfahani. *Historical Studies*, 4(2), 133–154. <http://noo.rs/7XC99> [In Persian]
- Hilli, H. (2000). *Mukhtasar al-Basa'ir* (M. Muzafar, Ed.). al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Hurr Amili, M. (n.d.). *Wasā'il al-Shī'a [The means of the Shi'a]* (Vol. 1.. Al al-Bayt li-Ihya' al-Turath. [In Persian]
- Ibn Abi al-Hadid, A. (1983). *Sharh Nahj al-Balaghah* (M. Abu al-Fadl Ibrahim, Ed.). Maktabat Ayat Allah al-Mar'ashi al-Nabi. [In Arabic]
- Ibn Adim, U. (n.d.). *Baqiyyat al-Talab fi Tarikh Ḥalab* (Vol. 1). Dar al-Fikr. [In Persian]
- Ibn Asakir, A. (1994). *Tarikh Madinat Dimashq* (Vol. 12, 19 & 21). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn A'tham, A. M. A. (1991). *Al-Futuh* (A. Shiri, Ed.; Vol. 4). Dar al-Adwaa. [In Persian]
- Ibn Jauzi, A. (1992). *Al-Muntazam fi Tarikh al-Umam wa al-Muluk* (M. Abd al-Qadir Ata, & M. Abd al-Qadir Ata, Eds.; Vol. 5 & 11). Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn Mashhadi, M. (1998). *Al-Mazar al-Kabir* (J. Qayoumi Isfahani, Ed.). al-Qayoum. [In Arabic]
- Ibn Nadim, M. (1996). *Al-Fihrist*. Dar al-Marifa. [In Persian]
- Ibn Qulawayh, J. (1996). *Kamil al-Ziyarat* (J. Qayoumi Isfahani, Ed.). Elfeganpat. [In Persian]
- Ibn Qutaybah Dinawari, A. (n.d.). *Al-Imama wa al-Siyasah* (Vol. 1). Dar al-Zawaa. [In Persian]
- Ibn Shahr Ashub, M. (1959). *Manaqib Ahl Abi Talib* (Vol. 2 & 3). Allamah. [In Arabic]
- Ibn Tawus, A. (1970). *Kashf al-Mahajja li-Thamara al-Muhja*. Mansurat al-Maṭba'a al-Haydariya. [In Arabic]
- Ibn Tawus, A. (1988). *Fath al-Abwab bayna Dhawi al-Albab wa bayna Rabb al-Arbab* (H. Khafaf, Ed.). Ahl al-Bayt. [In Arabic]
- Ibn Tawus, A. (1989). *Al-Yaqin bi Ikhtisas Maulana Alayhim al-Salam bi Amr al-Mu'minin wa Yatluhu al-Tahsin*. Dar al-Ulum. [In Persian]
- Ibn Tawus, A. (1990). *Muhaj al-Da'awat wa Manhaj al-'Ibadat* (A. T. Kermani, & M. H. Muharrir, Eds.). Dar al-Dhakhair. [In Arabic]
- Ibn Tawus, A. (1999). *Tarf min al-Anba' wa al-Manaqib* (Q. Attar, Ed.). Tasua. [In Arabic]
- Ibn Tawus, A. K. (n.d.). *Farhat al-Ghurra fi Ta'yin Qabr Amir al-Mu'minin*. Manshurat al-Radhi. [In Arabic]
- Kahlah, U. R. (n.d.). *Mu'jam al-Mu'allifin* (Vol. 1). Maktabat al-Muthanna wa Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Persian]
- Khutayb al-Baghdadi, A. (1996). *History of Baghdad* (M. Abd al-Qadir Ata, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
- Khwarazmi, M. (2002). *Maqatal al-Husayn*. Anwar al-Huda. [In Arabic]
- Kulayni, M. (1988). *Al-Kafi* (A. A. Ghaffari & M. Akhundi, Ed.; Vol. 2). Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]
- Lambton, A. (2006). *State and Government in Islam* (M. Faqihi, Trans.). Shafiee. [In Persian]
- Majlisi, M. B. (2023). *Bihār al-Anwār* (Vol. 27 & 57). al-Wafa. [In Persian]
- Mamqani, A. (2010). *Tanzeeh al-Maqal fi Ilm al-Rijal* (Vol. 4 & 6). Ahl al-Bayt Institute. [In Persian]
- Maroufi, Y., & Yousefzadeh, M. R. (2009). *Content Analysis in Humanities*. Sepehr Danesh. [In Persian]
- Masudi, A. (2025). *Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawahir* (Vol. 2). Dar al-Hijrah

- Iran. [In Persian]
- Mohammadi Mehr, G. R. (2019). *Content Analysis Method*. Danesh Negar. [In Persian]
- Mufid, M. (1994a). *Al-Amali* (H. Ustadvali & A. A. Ghafari, Eds.). Sheikh Mufid Congress. [In Arabic]
- Mufid, M. (1994b). *al-Ikhtisas* (Ali A. Ghafari, & M. Moharrami, Eds.). Al-Mu'tamar al-'Alami li Alfiya al-Shaykh al-Mufid. [In Arabic]
- Mufid, M. (1994c). *al-Jamal* (A. Mir Sharifi, Ed.). Sheikh Mufid Congress. [In Arabic]
- Mufid, M. (2017). *Al-Irshad* (A. Khanlouki, Trans.; Vol. 1). Tahdhib. [In Persian]
- Musavi, F. (1987). *Iman Abi Talib* (M. Bahr al-Ulum, & A. Abd al-Maqsud, Ed.). Dar al-Zahra. [In Arabic]
- Najafian Razavi, L. (2015). *Formation, Evolution, and Continuity of Imami Shi'i Historiography from the Beginning to 656 AH*. [Doctoral dissertation, Tehran University]. Ganj.
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/848774d147be37617d73a64f7f3dc5fd> [In Persian]
- Najashi, A. (1988). *Rijal al-Najashi*. Society of Seminary Teachers. [In Persian]
- Najashi, A. (1997). *Fihrist Asma' al-Musannifin al-Shi'a (Rijal)*. Islamic Publishing Institute. [In Persian]
- Naji, M. R. (2005). Thaqafi Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhammad. *Encyclopedia of Islam* (Vol. 9; pp. 86-88). Foundation for the Great Islamic Encyclopedia.
<https://rch.ac.ir/article/Details?id=10126> [In Persian]
- Nazari Ilkhani Abadi, T., Garavand, M., & Nazari, D. (2023). An Anthropological Religious Perspective in the Historical Texts of Thaqafi Kufi and Qazvini Razi. *Historical Perspective & Historiography*, 33(32), 285-309.
<https://doi.org/10.22051/hph.2025.49637.1773> [In Persian]
- Pahlevan, A., & Hosseini Shahroudi, S. M. (2007). A Reflection on Heidegger's and Gadamer's Hermeneutics. *Philosophy of Religion Quarterly*, 7(22), 41-62.
<https://doi.org/10.22099/jrt.2013.1313> [In Persian]
- Pakatchi, A. (2013). *Methodology of History*. Imam Sadiq University Press. [In Persian]
- Parvaneh, F., Garavand, M., Nazari, D., & Shahrokh, S. A. (2020). Examining the Attention to Shi'i Identity Components of Imamiyyah during the Buyid Period in the Content of Tajarib al-Umam by Mas'ukiya Razi (Vol. 5 & 6). *Historical Studies*, 11(1), 11-28.
<https://www.sid.ir/paper/1052344/fa> [In Persian]
- Qazvini Razi, A. (1979). *Refutation Known as Some Refutations of the Nawasib in the Refutation of Some Slanders of the Rafidah*. National Heritage Association [In Persian]
- Radmanesh, E. (2008). *The Historical School of the Quran; Reflections on the Science of History and Islamic Historiography* (H. Hazrati, Ed.). Bustan Ketab. [In Persian]
- Rahmati, M. K. (2013). *Zaydiyyah in Iran*. Institute of Islamic History Research. [In Persian]
- Rawandi, S. (1989). Al-Kharā'ij wa al-Jarā'ih. Imam Mahdi. [In Persian]
- Razavi, S. A. (2015). *An Introduction to Iranian-Islamic Historiography*. Research Institute of Culture and Islamic Thought. [In Persian]
- Razi, M. (1945). *Tabsirat al-'Awam fi Ma'rifat Maqalat al-Anam* (A. Iqbal Ashtiani, Ed.). Asatir. [In Arabic]
- Saduq, M. (1966). *Ilal al-Shara'i'*. Dawuri. [In Arabic]
- Saduq, M. (1981). *al-Amali*. al-A'lami. [In Arabic]
- Saduq, M. (1984). *Ma'anī al-akhbār* (A. A. Ghafari, Ed.). Dar al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Saduq, M. (1994). *Man La Yahduruhu al-Faqih* (A. A. Ghafari, Ed.). Daftar Intisharat Islami. [In Arabic]
- Saduq, M. (1999). *Uyun Akhbar al-Ridha* (M. Lajvardi). Jahan. [In Arabic]
- Saduq, M. (n.d.). *Fada'il al-Ashhur al-Thalatha*. Dawuri. [In Arabic]
- Safadi, K. (2023). *Al-Wāfi bi al-Wafayāt* (Vol. 6). Dar al-Nashr Franz Steiner. [In Persian]
- Safar Qummi, M. (1985). *Basā'er al-Darajāt*. Maktabat al-Haydariyyah. [In Persian]
- Sarmad, Z., Bazargan, A., & Hejazi, E. (2007). *Research Methods in Behavioral Sciences*. Agah. [In Persian]
- Shajari Jurjani, Y. (2003). *al-Amali al-Khumsiyā* (M. Hasan Ismail). Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
- Sharif Murtaza (1991). *al-Shafi fi al-Imama* (A. Husayni). al-Sadiq. [In Arabic]
- Sharif Razi, M. (1987). *Khasā'is al-'imma*

- '*alayhim al-salām (Khaṣā'ish Amīr al-mu'minīn 'alayhi al-salām)* (M. H. Amini, Ed.). Bunyad-i Pizhuhishha-yi Islami-yi Astan-i Quds-i Razawi. [In Arabic]
- Tabari Shi'i, M. (1994). *Dalail al-Imama* (Qism al-Dirasat al-Islamiyya, Mu'assasat al-Ba'tha, Ed.). Ba'that. [In Arabic]
- Tabari, M. (n.d.). *Tarikh al-Umam wa al-Muluk* (M. Abolfazl Ibrahim, Ed.). Dar al-Turath. [In Persian]
- Tabarsi, F. (1988). *A'lam al-Wara bi A'lam al-Huda*. Ahl al-Bayt li Ihya' al-Turath. [In Arabic]
- Tabatabai, M. H. (1953). *Principles of Philosophy and Realism Method*. Dar al-Ilm. [In Persian]
- Thaqafi Kufi, I. (2016). *Al-Gharat* (J. Hosseini Aramavi, Ed.; Vol. 1 & 2). National Heritage Society. [In Persian]
- Torkamani Azar, P. (2013). *Historiography in Iran (from the Beginning of the Islamic Period to the Mongol Invasion)*. Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Tusi, M. (1988). *Tahdhib al-Ahkam* (H. al-Mousavi Kharsan, Ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]
- Tusi, M. (1995). *al-Amali. Dar al-Thaqafa*. [In Arabic]
- Tusi, M. (1996). *Al-Rijāl*. al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'ah li-Jamā'at al-Mudarrisīn. [In Persian]
- Tusi, M. (1998). *Al-Fihrist*. Al-Fiqhah Publishing Institute. [In Persian]
- Urayzi, A. (n.d.). *Masail 'Ali Ibn Ja'far wa Mustadrakatuha* (Mu'assasat Ahl al-Bayt li Ihya' al-Turath, Ed.; Vol. 1). Al-Mu'tamar al-'Alami li al-Imam al-Ridha. [In Arabic]
- Yahya ibn Husayn (2003). *Taysir al-Matalib fi Amali Abi Talib*. Zayd Ibn Ali. [In Arabic]
- Yaqubi, I. W. (n.d.). *Tarikh Ya'qubi*. Dar Sader. [In Persian]
- Yari, S. (2000). Al-Gharat and Its Author. *Monthly Journal of History and Geography*, (41), 9–11. <http://noo.rs/cuOlg> [In Persian]
- Zayf Shawqi (1119). *History of Arabic Literature, The Islamic Era*. Dar al-Ma'arif. [In Persian]